

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ε. ΜΥΛΩΝΑ

Καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας

Προέδρου τοῦ Ἀμερικανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ἀμερικῆς

ΜΑΡΤΥΡΙΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΔΙΑ ΤΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΟΣ

Οἱ μύσται τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων, ὡς γνωστόν, ἀνελάμβανον τὴν ὑποχρέωσιν νὰ τηρήσουν σιωπὴν ἀπόλυτον διὰ τὰ εἰς αὐτὰ γινόμενα, δεικνύμενα καὶ λεγόμενα. Τὴν ὑποχρέωσιν ταύτην ζηλοτύπως ἐπέβαλλε καὶ ἡ Ἀθηναϊκὴ πολιτεία καὶ ὁ παραβάτης κατεδιώκετο ἀπηνῶς. «*Εἰδότες δὲ τὴν πόλιν*» λέγει ὁ Ἰσοκράτης¹, «*τῶν μὲν περὶ τοὺς θεοὺς μάλιστα ἂν ὀργισθεῖσαν, εἴ τις εἰς τὰ μυστήρια φαίνεται ἑξαμαρτάνων, τῶν δ' ἄλλων, εἴ τις τὴν δημοκρατίαν τολμῇ καταλύειν...*». Γνωστὴ εἶναι ἡ κατὰ τοῦ Ἀλκιβιάδου καταφορὰ τῶν Ἀθηναίων, ἡ ἐπικήρυξις τοῦ Διαγόρα τοῦ Μηλίου καὶ ἡ δίωξις τοῦ Ἀνδοκίδου². Τόσον σεβαστὴ ἦτο ἡ ἀπαγορευτικὴ αὕτη διάταξις ἀκόμη καὶ εἰς τὸν δεύτερον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα, ὥστε ὁ Πανσανίας ὄχι μόνον δὲν δίδει ἐξηγήσεις δι' ὠρισμένας συνθηδείας, σχέσιν ἐχούσας πρὸς τὰ Μυστήρια, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνος κτήρια ἀποφεύγει νὰ ἀπαριθμήσῃ: «*Τὰ δὲ ἐντὸς τοῦ τείχους τοῦ ἱεροῦ τό τε ὄνειρον ἀπέπε γράφειν, καὶ τοῖς οὐ τελεσθεῖσιν, ὁπόσων θέας εἰργονται, δηλαδὴ πον μὴδὲ πυθέσθαι μετεῖναι σφισιν*». Τὰ αὐτὰ περίπου λέγει καὶ διὰ τὸ ἐν ᾧ στεί Ἐλευσίνιον³.

Ἀκόμη καὶ ἡ κατὰ τύχην παράβασις τῶν Ἐλευσινιακῶν θεσμῶν ἐτιμωρεῖτο αὐστηρῶς, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ὑπὸ τοῦ Λιβίου διασωθεῖσα μαρτυρία,

1. Περὶ τοῦ ξεύγουσ, 6. Τὰ «*Μυστήρια τῆς Ἐλευσίνος*» γράφομεν μὲ κεφαλαίον < Μ >, διὰ νὰ τὰ διακρίνωμεν ἀπὸ τὰ ἄλλα μυστήρια τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τὰ ὁποῖα γράφομεν μὲ μικρὸν < μ >.

2. Θουκυδίδης, VI, 27-28 κ. 60. Ξενοφώντας, Ἑλληνικά, I, 4, 14. Πλουτάρχου, Ἀλκιβιάδης, 19-22. Ἀριστοφάνους, Ὀρνίθες 1071-4 καὶ FHG (Didot), τ. IV, σ. 444b. [Λυσίας] VI καὶ Ἀνδοκίδης I.

3. Πανσανίας, I, 38, 7. Διὰ τὸ ἐν ᾧ στεί Ἐλευσίνιον λέγει, I, 14, 3: «*πρόσω δὲ ἵνα με ὠρμημένον τοῦδε τοῦ λόγου καὶ ὁπόσα ἐξήγησιν ἔχει τὸ Ἀθήνησιν ἱερὸν, καλούμενον δὲ Ἐλευσίνιον, ἐπέσχεν ὅψις ὀνείρατος ἃ δὲ ἐξ πάντας ὅσιον γράφειν, ἐς ταῦτα ἀποτρέγομαι*».

κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ ἱερεῖς τῆς Ἐλευσίνης ἐπέβαλον, κατὰ τὰ πάτρια, τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου εἰς δύο ἔξ Ἀκαρνανίας ἀμυήτους νέους, διότι κατὰ τύχην εἰσέδυσαν εἰς τὸ ἱερόν¹. Καὶ αὐτοὶ οἱ μακρὰν τῆς Ἑλλάδος εὐρισκόμενοι μύσται, καὶ κατ' ἀκολουθίαν πέραν τῆς πολιτικῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἐλευσί-
νος καὶ τῶν Ἀθηνῶν διαβιοῦντες, διεφύλαττον τὰ ἀπόρρητα ἐκ φόβου καὶ σεβασμοῦ πρὸς τὴν θεάν, ὥς ἀποδεικνύουν οἱ γνωστοὶ στίχοι τοῦ Ὀρατίου :

*Est et fideli tuta silentio
merces : velabo, qui Cereris sacrum
volgarit arcanæ, sub isdem
sit trabibus fragilemque mecum
solvat phaselon*².

Πράγματι εἶναι ἀξιοθαύμαστον πῶς ἐκρατήθησαν ἀπόρρητοι αἱ βασικαὶ καὶ οὐσιώδεις λεπτομέρειαι τῶν σεπτῶν ὁργίων τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης, ὁργίων, τὰ ὁποῖα ἐτελοῦντο ἐν Ἐλευσίνῃ κατ' ἔτος ἐπὶ δύο σχεδὸν χιλιετηρί-
δας, εἰς τὰ ὁποῖα ἐλήθη πλῆθος ἀνθρώπων ἀπὸ διάφορα μέρη τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ καὶ Ῥωμαϊκοῦ κόσμου καὶ τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενον μετεδί-
δετο διὰ ζώσης ἀπὸ ἱεροφάντου εἰς ἱεροφάντην ! Αἱ πληροφορίες, αἱ ὁποῖαι
διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν καὶ αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς θετικαὶ
καὶ ἀξιόπιστοι ἀφοροῦν κυρίως τὸ μέρος τῆς τελετῆς, τὸ ὁποῖον ἐτελεῖτο
δημοσίᾳ καὶ εἰς ἐπήκοον ὄλων. Ἡ ἀπὸ Ἐλευσίνης εἰς Ἀθήνας κομιδὴ τῶν
ἱερῶν, παραδείγματος χάριν, ὁ ἀγυρμὸς καὶ ἡ πρόρρησις, ὁ καθαρμὸς καὶ ἡ
θυσία τῶν χοιριδίων, ἡ πομπὴ καὶ ὁ Ἰακχος, αἱ δῶδες, οἱ στέφανοι, τὰ
στρόφια καὶ αἱ λαμπραὶ τῶν ἱεροφαντῶν καὶ δαδούχων στολαί, τὰ καθή-
κοντα τῶν ἀποτελούντων τὸ ἱερατεῖον τοῦ Ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ καὶ αἱ ἀμοι-
βαί των, ἡ εὐθύνη τοῦ ἄρχοντος βασιλέως καὶ τῶν ἐπιμελητῶν του κλπ.,
ἀναφέρονται ὑπὸ συγγραφέων καὶ ἀναγράφονται εἰς ἐπισήμους ἐπιγραφὰς
διότι, τὰς πρώτας ἡμέρας τῆς ἑορτῆς, οἱ ἄρχοντες τῶν Ἀθηνῶν καὶ οἱ ἱερεῖς
τῆς Ἐλευσίνης ἐν ἐπισήμῳ περιβολῇ ἐλάμβανον μέρος εἰς ἱερουργίας, αἱ
ὁποῖαι ἐγίνοντο εἰς τὸ φανερόν καὶ τὰς ὁποίας ἡδύνατο νὰ παρακολουθήσῃ
ὁλόκληρος ὁ πληθυσμὸς τῶν Ἀθηνῶν ἀκόμη καὶ ξένοι ἀπὸ τὴν λοιπὴν
Ἑλλάδα. Ὡστε αἱ λεπτομέρειαι τῶν ἱερουργιῶν τούτων δὲν ἦσαν ἀπόρρητα
μυστικά ἀλλὰ γνωστὰ εἰς πάντας.

Διὰ τοῦτο, ὅτε ὁ συγγραφεὺς τῶν *Βατράχων* ἐσκιαγράφει τὰ τῆς πομπῆς
καὶ κατὰ θαυμαστὸν τρόπον διέγραφε τὸν ἑορταστικὸν καὶ σχεδὸν ἔνθεον

1. T. Livius, XXXI, 14. Ὁρα καὶ Σώπατρον, *Rhetores Græci* (Waltz), τόμ. 8, σ. 110.

2. Q. Horatius Flaccus, βιβλ. III, ὥδ. 2, στ. 25 - 29. Ὁρα καὶ Αἰλιανὸν παρὰ Σοῦϊδα, λ. *ἱεροφάντης*.

χαρακτῆρα τοῦ Ἰάκχου, οὐδεὶς τῶν συγχρόνων του ἐσκέφθη νὰ τὸν κατηγορήσῃ διότι ὁ Ἀριστοφάνης δὲν ἀπεκάλυπτεν ἄρρητον καὶ οὐσιῶδες τι μέρος τῆς μυστικῆς τελετῆς, ἀλλ' ἀπλῶς περιέγραφεν ἐν ποιητικῇ μορφῇ τὰ παγκοινῶς γνωστά. Κατ' ἀντίθεσιν ὁ Αἰσχύλος ἐδιώχθη διότι εἰς μερικά ἀπὸ τὰ ἔργα του ἠδύνατό τις νὰ διττῇ Ἑλευσινιακὰς διδασκαλίας¹. Ἡ παρατήρησις αὕτη πρέπει νὰ σημειωθῇ ἰδιαιτέρως, διότι μερικοὶ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν προσπαθοῦν νὰ ἀνεύρουν εἰς τὰ ὑπὸ τῶν φιλοσόφων τῆς ἀρχαιότητος λεγόμενα λεπτομερείας, αἱ ὁποῖαι φανερῶνουν τὴν πραγματικὴν σημασίαν καὶ διδασκαλίαν τῆς τελετῆς². Νομίζω ὅτι ἡ προσπάθειά των αὕτη δὲν δικαιολογεῖται καὶ φέρει μόνον εἰς σφαλερὰ συμπεράσματα καὶ δοξασίας. Ἡ κριτικὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων μαρτυριῶν ἀποδεικνύει, ὅτι αὗται διέσωσαν κυρίως λεπτομερείας τοῦ μέρους ἐκείνου τῆς τελετῆς, τὸ ὁποῖον ἦτο γνωστὸν εἰς μεμνημένους καὶ ἀμνήτους, ἐλάχιστα δὲ στοιχεῖα, καὶ ταῦτα τυπικά, διὰ τὰ γενόμενα εἰς τὸ Τελεστήριον κατὰ τὰς μυστηριώτιδας νύκτας³. Μαρτυρίας, αἱ ὁποῖαι ὑποτίθεται ὅτι φανερῶνουν οὐσιῶδες καὶ ἀπόρητον μέρος τῆς τελετῆς, εὐρίσκωμιν εἰς συγγράμματα καὶ λόγους Χριστιανῶν Πατέρων τῶν πέντε πρώτων αἰώνων τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐπὶ τῶν μαρτυριῶν δὲ τούτων ἐστήριξαν τὰς ὑποθέσεις καὶ θεωρίας των οἱ περὶ τὰ Μυστήρια ἀσχοληθέντες νεώτεροι ἐρευνηταί. Σκοπὸς τῆς παρούσης προσπάθειάς ἐστίν ἡ προσεκτικὴ ἐξέτασις τῶν σπουδαιότερων ἀπὸ τὰς μαρτυρίας αὐτάς. Τὰ ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως γραφέντα προέχουν καὶ εἰς σπουδαιότητα καὶ εἰς ἐνδιαφέρον διὰ τοῦτο θὰ ἐξετάσωμιν πρῶτον τὰς ὑπ' αὐτοῦ παρεχομένας μαρτυρίας.

Α' — Μαρτυρίαι Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως.

Φαίνεται ὅτι ὁ Κλήμης ἐγεννήθη περὶ τὸ 150 μ.Χ. καὶ προτοῦ ἐγκατασταθῇ ὡς πρεσβύτερος εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὡς αὐτὸς λέγει, ἐταξίδευσεν

1. Ἀριστοτέλης, Ἠθικά Νικ., ΙΙΙ, 2, 17 καὶ σχόλιον τοῦ Εὐστροτίου, σ. 40: « Δοκεῖ Αἰσχύλος λέγειν μυστικά τινα ἐν τε ταῖς Τοξοτίσι καὶ Ἱερείαις καὶ Σισύφῳ καὶ ἐν Ἰφιγενείᾳ καὶ ἐν Οἰδίποδι· ἐν γὰρ τούτοις πᾶσι περὶ Δήμητρος λόγων τῶν μυστικωτέρων περιεργότερον ἅπτεσθαι δοκεῖ. Λέγει δὲ περὶ Αἰσχύλου καὶ Ἡρακλείδης, ὡς κινδυνεύοντος ἐπὶ σκηνῆς ἀναιρεθῆναι ἐπὶ τῇ τῶν μυστικῶν προφέρειν τινα δοκεῖν, εἰ μὴ προαισθημένος ἐπὶ τὸν τοῦ Διονύσου κατέφυγε βωμόν, καὶ Ἀρειοπαγιδῶν αὐτὸν παραιτησάμενων, ὡς ὀφείλοντα κριθῆναι πρῶτον, ἐδόκει ὑπαχθῆναι εἰς δικαστήριον ».

2. Τούτων κορυφαῖος ἐστὶν ὁ Victor Magnien, Les mystères d'Éleusis, 2^a ἐκδ., Paris, 1938.

3. Τὰς μαρτυρίας τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ὡς καὶ τὰ τῶν Ἑλευσινίων Μυστηρίων ἐν γένει πραγματευόμεναι εἰς ἰδιαιτέραν μελέτην, τὴν ὁποίαν ἐλπίζω νὰ δημοσιεύσω προσεχῶς. Τὰ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου λεγόμενα « ὁ δ' ἐν τῷ γενόμενος καὶ μέγα φῶς ἰδὼν, ὅσον ἀνακτόρων ἀνοιγομένων » (Ἠθικά, 81 Ε = Πῶς ἂν τις αἰσθοίτο ἑαυτοῦ προκόπτοντος ἐπ' ἀρετῇ, 10).

εἰς πολλὰς χώρας καὶ ἑμαθήτευσεν πλησίον πολλῶν διδασκάλων ἐθνικῶν καὶ χριστιανῶν. Τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἔγκατέλειψε τὸ 202, ὅτε ἐξεοράγη ὁ ἐπὶ Σεβήρου διωγμός, ἀφ' οὗ διέτριψεν εἰς αὐτὴν ἐπὶ εἰκοσαετίαν. Τὸ 211 τὸν εὐρίσκομεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς ὁποίας ἔφερεν ἐπιστολὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ ὁποῖος ἐγένετο κατόπιν ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων. Φαίνεται ὅτι ὁ Κλήμης ἀπέθανεν ὀλίγον μετὰ τὸ 211. Ὁ Πατὴρ οὗτος τῆς Ἐκκλησίας ἦτο βαθὺς γνώστης τῆς ἀρχαίας φιλολογίας καὶ φιλοσοφίας ὥς καὶ τῶν παραδόσεων, τῶν ἡθῶν καὶ τῶν ἐθίμων τῶν ἐθνικῶν. Εἰς τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸν Πλάτωνα ἀναφέρεται συνηθέστατα, μεταξὺ δὲ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀναφερομένων λογίων καταλέγονται καὶ τριακόσιοι περίπου συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἄγνωστοι ἄλλοθεν. Διὰ τὰ κατανόησωμεν πλήρως τὰ ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος γραφέντα θὰ πρέπη νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει τὴν ἐποχὴν, εἰς τὴν ὁποίαν ἔδρασε.

Διὰ τὴν Χριστιανικὴν θρησκείαν τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ δευτέρου μετὰ Χριστοῦ αἰῶνος ἀπέβη ἐποχὴ κρίσιμος. Ἦδη εἶχεν ἀρκούντως ἐπεκταθῇ ἀλλ' ἔχρειάζοντο ἄγῳνες σκληροὶ διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἐπιβιώσεώς της. Δὲν εἶχε μόνον νὰ ἀντιμετωπίσῃ τοὺς διωγμοὺς τοῦ ἐπισήμου κράτους, ἀλλ' εὐρίσκετο εἰς συνεχῇ σύγκρουσιν πρὸς τὰς μάζας τῶν ἐθνικῶν καὶ πρὸς τοὺς σοφοὺς ἀντιπροσώπους των, οἱ ὁποῖοι ἐξεσφενδόνιζον κατ' αὐτῆς κατηγορίας καὶ χλευασμούς. Μετὰ ἀξιοθαυμάστου μαχητικότητος ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ ἀναλαμβάνει ἄγῳνα οὐχὶ ἀπολογητικὸν ἀλλ' ἐπιθετικόν, συνάμα δὲ καὶ ἄγῳνα προσηλυτισμοῦ τῶν ἐθνικῶν. Εἰς τὸν Κλήμεντα καί, ὀλίγον βραδύτερον, εἰς τὸν Ὁριγένην ἡ Ἐκκλησία εὗρε μαχητάς, οἱ ὁποῖοι γνωρίζοντες κατὰ βάθος τὴν ἀρχαίαν φιλολογίαν καὶ φιλοσοφίαν καὶ εὐμενῶς πρὸς ταῦτα διακείμενοι, ἠδύναντο καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἐθνικῶν νὰ ἀνατρέπωσι καὶ διὰ τοῦ ὀρθολογισμοῦ των νὰ προσελκύωσιν εἰς τὴν νέαν πίστιν τοὺς λογικωτέρους τῶν ἀντιπάλων. Ὁ Κλήμης μετὰ ζέσεως ἀπαραιμίλλου ἐπιλαμβάνεται τοῦ προσηλυτιστικοῦ ἔργου καὶ ἀναδεικνύεται ἀμείλικτος διώκτης τῆς εἰδωλολατρείας, τῆς ὁποίας τὰ τρωτὰ ἀποκαλύπτει μετὰ μεγάλης εὐστοχίας. Συγγράφει λόγους καὶ διατριβάς, διὰ τῶν ὁποίων προσπαθεῖ κυρίως νὰ προσελκύσῃ τοὺς ἐθνικοὺς εἰς τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ καὶ κατὰ δεύτερον λόγον νὰ στηρίξῃ τὸ ποιμνίον του.

Εἰς τὸν «*Προτρεπτικὸν πρὸς Ἑλλήνας*» λόγον τοῦ εὐρίσκομεν τὰς περικοπὰς, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίχθησαν ὑποθέσεις καὶ θεωρίαι διὰ τὴν οὐσίαν τῶν Μυστηρίων. Ὡς ὁ τίτλος τοῦ λόγου φανερῶνει, σκοπὸς του εἶναι νὰ ἀποδείξῃ τὸ πεπλανημένον τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν τῶν ἐθνικῶν καὶ νὰ προσελκύσῃ αὐτοὺς, καὶ κυρίως τοὺς Ἑλλήνας τῆς περιοχῆς τῆς Ἀλεξανδρείας, εἰς τὴν ἀληθῆ τοῦ Χριστοῦ πίστιν. Τὸν σκοπὸν του σαφῶς καθορίζει εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ λόγου (II 27, 1) : «*ἐθέλω δὲ ὑμῖν*» λέγει «*ἐν χορῷ τοὺς θεοὺς αὐτοὺς ἐπιδεῖξαι ὁποῖοι τινες καὶ εἴ τινες, ἔν' ἤδη ποτὲ*

τῆς πλάνης λήξητε, αὐθις δὲ παλινδρομήσητε εἰς οὐρανόν». Καὶ προσθέτει (II 27, 4): «τὰ μὲν δὴ πλεῖστα μεμύθευται καὶ πέπλασται περὶ θεῶν ὑμῖν». Εἰς τὰς μαρτυρίας τῶν ἀρχαίων ἐθνικῶν συγγραφέων στηριζόμενος, συμπεραίνει ὅτι οἱ λεγόμενοι θεοὶ ἦσαν ὄντως θνητοί, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα «τὰ δὲ [καὶ] ὅσα γεγενῆσθαι ὑπέλειπται» ἀποδεικνύονται ἔργα «ἀνθρώπων αἰσχυρῶν καὶ ἀσελγῶς βεβιωκότων». Ὡς παραδείγματα φέρει (II 32, 1) τοὺς ἔρωτας καὶ τὰς «παραδόξους τῆς ἀκρασίας μυθολογίας» τῶν θεῶν «τὰ τραύματα αὐτῶν καὶ δεσμὰ καὶ γέλωτας καὶ μάχας δουλείας τε ἔτι καὶ συμπόσια συμπλοκάς τ' αὖ καὶ δάκρυα καὶ πάθη καὶ μαχλώσας ἡδονάς». Χλευάζει τὰ ἀγάλματά των, τὰ δλέθρια ταῦτα ἀθύσματα, τὰ ἔργα λιθοξόων, ἀνδριαντοποιῶν, γραφέων, τεκτόνων καὶ ποιητῶν, τὰ ὅποια οἱ λεγόμενοι θεοὶ δὲν δύνανται νὰ προφυλάξουν ἀπὸ τὸ πῦρ καὶ τοὺς κερδαλέους σεισμούς καὶ χαρακτηρίζει (II 11, 1) τὰ ἄδυτα τῶν ἐθνικῶν ὡς ἄθεα, τὰ μαντεῖά των ὡς μεμαρασμένα — «σεσίγηται γοῦν ἡ Κασσιάλιας πηγὴ... καὶ τὰ ἄλλα ὁμοίως τέθνηκε νάματα» — καὶ τὰ ἱερά των μυστήρια ὡς «ἀπάτης καὶ τερατείας ἔμπλεα» (II 14, 1). Τέλος κάμνει εὐγλωττον πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς ἔκκλησιν (XII 118, 1-119, 1) νὰ ἐγκαταλείψωσι τὰς παλαιὰς των συνηθείας, αἱ ὅποιαι πράγματι ἀποτελοῦν τὰς δοξασίας των: «Φύγωμεν οὖν τὴν συνήθειαν, φύγωμεν οἶον ἄκραν χαλεπὴν ἢ Χαρύβδεως ἀπειλὴν ἢ Σειρήνας μυθικάς· ἄρχει τὸν ἄνθρωπον, τῆς ἀληθείας ἀποτρέπει, ἀπάγει τῆς ζωῆς, παγίς ἐστιν, βάραθρόν ἐστιν, βόθρος ἐστί, λίχρον ἐστὶν κακὸν ἢ συνήθεια... καὶ τὸν οὕτω παρανοοῦντα ἐπὶ σωτηρίαν παρακαλέσαιμι σωφρονοῦσαν, ὅτι καὶ κύριος μετάνοιαν ἁμαρτωλοῦ καὶ οὐχὶ θάνατον ἀσπάζεται. Ἦκε, ὦ παραπλήξ, μὴ θύρσῳ σκηριπτόμενος, μὴ κιτῶ ἀναδούμενος, δῖψον τὴν μέτραν, δῖψον τὴν νεβρίδα, σωφρόνησον· δείξω σοι τὸν λόγον καὶ τοῦ λόγου τὰ μυστήρια».

Παραθέσαμεν πολλὰς περικοπὰς ἐκ τοῦ Προτρεπτικοῦ τοῦ Κλήμεντος διὰ νὰ καταδείξωμεν τὸν σκοπὸν του καὶ τὸ ὕψος τῆς μαρτυρίας του. Ὁ τόνος του δὲν εἶναι ἀπολογητικὸς ἀλλὰ μαχητικὸς καὶ προσηλυτιστικὸς καὶ χρησιμοποιεῖ μὲ ἐξαιρετικὴν τέχνην ὅτι θὰ φανερώσῃ τὸ ἀκόλαστον, τὸ εἰδεχθὲς καὶ τὸ ἀνθρώπινον εἰς τὰς δοξασίας τῶν ἐθνικῶν. Μεταξὺ τῶν εἰδωλολατρικῶν πράξεων, τὰς ὁποίας προσπαθεῖ τὰ στηλιτεύσῃ, εἶναι καὶ τὰ μυστήρια. Καὶ τὰ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενα ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπὸ νεωτέρων ἐρευνητῶν διὰ τὴν δημιουργίαν τῶν περὶ Μυστηρίων ὑποθέσεών των. Τὰς μαρτυρίας αὐτὰς τοῦ Κλήμεντος θὰ ἐξετάσωμεν καὶ ἡμεῖς, ἔχοντες ὑπ' ὄψει ὅτι περιλαμβάνονται εἰς πολεμικὴν καὶ προσηλυτιστικὴν προσπάθειαν καὶ ὅτι ἀνάγονται εἰς ἐποχὴν κρίσιμον διὰ τὸν Χριστιανισμόν. Βεβαίως γεννᾶται τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ὑπὸ τὰς περιστάσεις αὐτὰς τὰ ὑπὸ τοῦ Χριστιανοῦ συγγραφέως λεγόμενα δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ἀξιόπιστα καθ' ὅλα. Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν μᾶς ἀφορᾷ. Πρέπει ὅμως νὰ τονίσωμεν ὅτι τὰ ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος χρησιμοποιούμενα ἐπιχειρήματα κατὰ τῶν

ἐθνικῶν πρέπει νὰ στηρίζωνται ἐπὶ ἀκριβοῦς βάσεως καὶ γνώσεως διότι ἄλλως, ἂν ἀπεδεικνύετο σφαλλόμενος εἰς μίαν καὶ μόνην περίπτωσιν, ἡ ὅλη ἐπιχειρηματολογία του θὰ ἐτίθετο ἐν ἀμφιβόλῳ ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν, τοὺς ὁποίους προσπαθεῖ νὰ προσηλυτίσῃ.

Ἡ σπουδαιότερα καὶ περισσότερον γνωστὴ περὶ μυστηρίων περικοπὴ περιλαμβάνεται εἰς τὸ 2ον κεφάλ. 15, 1-17, 1 τοῦ λόγου του :

« Διοῦς δὲ μυστήρια [καὶ] Διὸς πρὸς μητέρα Δήμητρα ἀφροδίσοι συμπλοκαὶ καὶ μῆνις (οὐκ οἶδ' ὅ τι φῶ λοιπόν, μητρὸς ἢ γυναικὸς) τῆς Διοῦς, ἧς δὴ χάριν Βριμῷ προσαγορευθῆναι λέγεται, (καὶ) ἱκετήρια Διὸς καὶ πόμα χολῆς καὶ καρδιουλκίαι καὶ ἀροητουργαί· ταῦτα οἱ Φρύγες τελίσκουσιν Ἄτιδι καὶ Κυβέλῃ καὶ Κορύβασιν· τεθρυλήκασιν δὲ ὡς ἄρα ἀποσπάσας ὁ Ζεὺς τοῦ κοιοῦ τοὺς διδύμους φέρων ἐν μέσοις ἔρριψε τοῖς κόλποις τῆς Διοῦς, τιμωρίαν ψευδῇ τῆς βιαίας συμπλοκῆς ἐκτιννύων, ὡς ἑαυτὸν δῆθεν ἐκτεμών. Τὰ σύμβολα τῆς μυσήσεως ταύτης ἐκ περιουσίας παρατεθέντα οἶδ' ὅτι κινήσει γέλωτα καὶ μὴ γελασεύουσιν ὑμῖν διὰ τοὺς ἐλέγχους· ἐκ τυμπάνου ἔφαγον· ἐκ κυμβάλου ἔπιον· ἐκερνοφόρησα· ὑπὸ τὸν παστὸν ὑπέδυν· Ταῦτα οὐχ ὕβρις τὰ σύμβολα; οὐ χλεύη τὰ μυστήρια; τί δ' εἰ καὶ τὰ ἐπίλοιπα προσθεῖν; κνεῖ μὲν ἡ Δημήτηρ, ἀνατρέφεται δὲ ἡ Κόρη, μίγνυται δ' αὖθις ὁ γεννήσας οὗτος Ζεὺς τῇ Φερεφάττῃ, τῇ ἰδίᾳ θυγατρὶ, μετὰ τὴν μητέρα τὴν Δηώ, ἐκλαθόμενος τοῦ προτέρου μύθους [πατὴρ καὶ φθορεὺς ὁ Ζεὺς] καὶ μίγνυται δράκων γενόμενος, ὅς ἦν, ἐλεγχθεῖς. Σαβαζίων γοῦν μυστηρίων σύμβολον τοῖς μνουμένοις ὁ διὰ κόλπον θεός· δράκων δὲ ἐστὶν οὗτος, διεκλόμενος τοῦ κόλπου τῶν τελουμένων, ἔλεγχος ἀκρασίας Διὸς. Κνεῖ καὶ ἡ Φερεφάττα παῖδα ταυρόμορφον· ἀμέλει, φησί τις ποιητὴς εἰδωλικός,

ταῦρος δράκοντος καὶ πατὴρ ταύρου δράκων,
ἐν ὄρει τὸ κρύφιον, βουκόλος, τὸ κέντρον,

βουκολικόν, οἶμαι, κέντρον τὸν νάρθηκα ἐπικαλῶν, ὃν δὴ ἀναστέφουσιν οἱ βάκχοι. Βούλει καὶ τὰ Φερεφάττης ἀνθολόγια διηγῆσώμαί σοι καὶ τὸν κάλαθον καὶ τὴν ἀρπαγὴν τὴν ὑπὸ Ἀἰδωνέως καὶ τὸ χάσμα τῆς γῆς καὶ τὰς ὕς τὰς Εὐδουλέως τὰς συγκатаποθείσας ταῖν θεαῖν, δι' ἣν αἰτίαν ἐν τοῖς Θεσμοφορίοις μεγαρίζοντες χοίρους ἐμβάλλουσιν; Ταύτην τὴν μυθολογίαν αἱ γυναῖκες ποικίλως κατὰ πόλιν ἐφορτίζουσι, Θεσμοφόρια, Σκυροφόρια, Ἀροητοφόρια, πολυτρόπως τὴν Φερεφάττης ἐκτραγωδοῦσαι ἀρπαγὴν».

Ἡ μακρὰ περὶ μυστηρίων περικοπὴ αὕτη διακρίνεται εἰς τρία μέρη, τὸ δεύτερον τῶν ὁποίων ὁ Κλήμης εἰσάγει διὰ τοῦ τί δ' εἰ καὶ τὰ ἐπίλοιπα προσθεῖν καὶ τὸ τρίτον διὰ τοῦ βούλει καὶ τὰ Φερεφάττης ἀνθολόγια διηγῆσώμαί σοι. Εἰς τὸ πρῶτον μέρος διμλεῖ διὰ τὰς ἀφροδίσους συμπλοκάς τοῦ Διὸς πρὸς τὴν μητέρα του· εἰς τὸ δεύτερον διὰ τὴν μεξίν τοῦ Διὸς καὶ τῆς Φερεφάττης καὶ τὴν ἐκ ταύτης γέννησιν ταυρομόρφου παιδός· εἰς τὸ τρί-

τον, διὰ τὴν ἀρπαγὴν τῆς Φερεφάτης ὑπὸ τοῦ Ἀῦδωνέως. Ἐς ἐξετάσωμεν τὸ πρῶτον μέρος τῆς περικοπῆς.

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πρέπει νὰ σημειώσωμεν ὅτι τὰ εἰς τὸ μέρος τοῦτο λεγόμενα ὁ Κλήμης ἀποκαλεῖ « *Δηοὺς μυστήρια* » καὶ οὐχὶ τὰ ἐν Ἑλευσίνι Μυστήρια τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης. Περὶ μυστηρίων λοιπὸν ἐν γένει πρόκειται καὶ οὐχὶ εἰδικῶς περὶ τῶν ἐν Ἑλευσίνι τελουμένων. Καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν μυστηρίων αὐτῶν τῆς Δηοῦς εἶναι « *αἱ Διὸς πρὸς μητέρα Δήμητρα ἀφροδίσοι συμπλοκαὶ καὶ μῆνις* ». Ἦσαν αἱ ἀφροδίσοι ἐκεῖναι συμπλοκαὶ τὸ κέντρον τῶν Ἑλευσινιακῶν Μυστηρίων; Εὐτυχῶς αὐτὸς ὁ Κλήμης ἐξηγεῖ (II 12, 2) τὸ περιεχόμενον τῶν ἐν Ἑλευσίνι τελουμένων Μυστηρίων ὡς ἐξῆς: « *Δηὸν δὲ καὶ Κόρη δρᾶμα ἤδη ἐγενέσθην μυστικόν, καὶ τὴν πλάνην καὶ τὴν ἀρπαγὴν καὶ τὸ πένθος αὐταῖν Ἑλευσίς δαδουχεῖ* ». Εἰς τὰ « *Δηοὺς μυστήρια* » τοῦ Κλήμεντος δὲν ἔχει θέσιν ἡ Κόρη καὶ τοῦτο βεβαίως ἀντίκειται πρὸς τὰ ὅσα γνωρίζομεν διὰ τὰ Ἑλευσινιακὰ Μυστήρια.

Ἐν συνεχείᾳ πρέπει νὰ προσέξωμεν τὸ « *πρὸς μητέρα Δήμητρα* », τὸ ὅποιον γράφει ὁ συγγραφεὺς τοῦ *Προτρεπτικοῦ*. Κατὰ τὴν Ἡσιόδειον Θεογονίαν ἡ Ρέα ἦτο ἡ μήτηρ τοῦ Διὸς καὶ οὐχὶ ἡ Δημήτηρ. Τὴν Ἡσιόδειον δὲ ἐκδοχὴν ἀκολουθεῖ καὶ ἡ παράδοσις τῆς Ἑλευσίνος, διότι εἰς τὸν Ὀμηρικὸν ὕμνον, ὁ ὁποῖος δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ ἐπίσημος ἐκθεσις τῆς παραδόσεως ἐκείνης, ἡ Δημήτηρ φέρεται ὡς κόρη τῆς Ρέας¹.

Αἱ ἀφροδίσοι συμπλοκαί, αἱ ὁποῖαι ἀργότερον χαρακτηρίζονται ὡς βίαιοι καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα μῆνις δὲν ἀρμόζουν εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Διὸς καὶ τῆς Δήμητρος. Ὡς διδάσκει ὁ Ἡσιόδος², αἱ σχέσεις ἐκεῖναι δὲν ἦσαν « *βιαία συμπλοκή* » καὶ ἡ γνωστὴ μῆνις τῆς θεᾶς, ἡ ὁποία ἦτο φιλόανθρωπος, ἐπηκολούθησε τὴν ἀρπαγὴν τῆς Περσεφόνης ὑπὸ τοῦ Πλούτωνος. Κατὰ τὴν Ὀρφικὴν ὅμως παράδοσιν ὁ Ζεὺς « *τὴν μητέρα Ρέαν ἀπαγορεύουσαν αὐτοῦ τὸν γάμον ἐδίωκε, δρακίνης δ' αὐτῆς γενομένης καὶ αὐτὸς εἰς δράκοντα μεταβαλὼν συνδήσας αὐτὴν τῷ καλουμένῳ Ἑρακλειωτικῷ ἄμματι ἐμίγη* — τοῦ σχήματος τῆς μείξεως σύμβολον ἢ τοῦ Ἑρμοῦ ῥάβδος »³. Ἡ βιαία αὕτη προᾶξις τοῦ Διὸς ἀσφαλῶς θὰ προεκάλεσε τὴν μῆνιν τῆς Ρέας, « *ἥς δὴ χάριν Βριμῷ προσαγορευθῆναι λέγεται* », καὶ τὴν προσπάθειαν τοῦ Διὸς νὰ ἐξυμμενίσῃ τὴν μητέρα του. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ Βριμὴ τοῦ Κλήμεντος εἶναι ἡ Ρέα καὶ οὐχὶ ἡ Δημήτηρ. Τὸ ὅτι ὁ χριστιανὸς πατὴρ ἦτο δυνατόν

1. Ἡσιόδου, Θεογονία, στ. 453 - 458. Εἰς Δήμητραν (Ὀμηρ. ὕμνος), στ. 60 καὶ 75.

2. Θεογονία, στ. 912 - 914 :

« *Αὐτὰρ ὁ Δήμητρος πολυφόβης ἐς λόγος ἦλθεν,
ἣ τέκε Περσεφόνην λευκώλενον...* ».

3. O. Kern, *Orphicorum Fragmenta*, ἀρ. 58 (41), σ. 139.

νὰ ἐγνώριζε τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν Ὁρφικὸν ἀπόσπασμα, ὅτε συνέγραφε τὸν *Προitreπικόν* του, ὑποδεικνύεται καὶ ὑπὸ τῆς ἀκολουθίας τῶν μυθικῶν γεγονότων ὡς ταῦτα παρέχονται ὑπ' αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τοῦ Ὁρφικοῦ ἀποσπάσματος. Ἡ ἔκθεσις τῶν σχέσεων τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ρέας ἀκολουθεῖται καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις ὑπὸ τῆς περιγραφῆς τῶν σχέσεων τοῦ Διὸς καὶ τῆς Φερεφάτης. Κατὰ τὸ ἀπόσπασμα ὁ Ζεὺς « ἐν δράκοντος σχήματι » ἐβίασε τὴν Κόρην καὶ κατὰ τὸν Κλήμεντα ὁ Ζεὺς « *τῇ Φερεφάτῃ, τῇ ἰδίᾳ θυγατρὶ... μίγνυται δράκων γενόμενος* ». Ἡ χρῆσις τῆς λέξεως « *δράκων* » καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις εἶναι ἀξιοσημεῖωτος.

Ἄλλην πειστικὴν ἔνδειξιν ὅτι ὁ Κλήμης, περιγράφων τὰ *Δηοῦς μυστήρια* εἶχεν ὑπ' ὄψει του τὴν Ρέαν εὐρίσκομεν εἰς τοὺς ἰδίους τοῦ λόγους (II 15, 1) : « *ταῦτὰ (τὰ Δηοῦς μυστήρια) οἱ Φρύγες τελίσκουσιν Ἄττιδι καὶ Κυβέλῃ καὶ Κορύβασιν* ». Βεβαίως οὔτε κἂν νὰ ὑποθέσωμεν δυνάμεθα ὅτι τὰ ὑπὸ τῶν Φρυγῶν τελούμενα ὀργιαστικὰ μυστήρια πρὸς τιμὴν τῆς Κυβέλης καὶ τοῦ Ἄττεως, διὰ τὰ ὁποῖα οἱ κορυφαῖοι τῶν Ἀθηναίων διανοομένων ἐδείκνυν τόσην καταφρόνησιν, ἦσαν τὰ αὐτὰ πρὸς τὰ Ἑλευσινιακὰ ἢ περιελάμβανον διδασκαλίας παραπλησίας πρὸς τὰς Ἑλευσινιακάς. Προφανῶς τὰ Δηοῦς μυστήρια τοῦ Κλήμεντος ἦσαν τὰ μυστήρια, τὰ ὁποῖα ἐτελοῦντο ὑπὸ τῶν Φρυγῶν πρὸς τιμὴν τῆς μητρὸς τοῦ Διός, πρὸς τιμὴν τῆς Ρέας-Κυβέλης, καὶ εἰς αὐτὴν ἀνήκει τὸ ἐπίθετον ἢ τίτλος Βοιωτῶ.

Ἐπικύρωσιν τοῦ συμπεράσματός μας εὐρίσκομεν καὶ εἰς τὰ « *σύμβολα* » τῶν μυστηρίων, τὰ ὁποῖα ὁ Κλήμης μᾶς παρέχει : « *ἐκ τυμπάνου ἔφαγον· ἐκ κυμβάλου ἔπιον· ἐκερνοφόρησα· ὑπὸ πασιτὸν ὑπέδυν* ». Τὰ τύπανα, τὰ κύμβαλα καὶ ὁ παστὸς ἀρμόζουν μόνον εἰς τὴν λατρείαν καὶ τὰ μυστήρια τῆς Ρέας-Κυβέλης. Καὶ ἡ κερνοφορία ἴσως νὰ μὴ ἦτο ξένη πρὸς τὰ μυστήρια ἐκεῖνα, ἢ νὰ προσετέθη ἀργότερον ἐξ ἐπιδράσεως τῆς Ἑλευσίνος, διότι ὁ Νίκανδρος λέγει :

*ἢ ἅτε κερνοφόρος ζάκορος βωμίστρια ῥείης,
εἰνάδι λαοφόροισιν ἐνιχρίμπτουσα κελεύθοις,
μακρὸν ἐπεμβόα γλώσση θρόον, οἱ δὲ τρέουσιν
Ἰδαίης διγῆλόν δι' εἰσαΐωσιν ὑλαγμόν¹.*

Πρὸς τούτοις αὐτοὺς ὁ Κλήμης ὀλίγον κατωτέρω (II 21, 2) διαφοροτρόπως ὀρίζει τὸ « *σύνθημα* » τῶν Ἑλευσινίων : « *κᾶσι τὸ σύνθημα Ἑλευσινίων μυστηρίων· ἐνήστευσα, ἔπιον τὸν κυκεῶνα, ἔλαβον ἐκ κίστης, ἐργασάμενος (ἐγγευσάμενος - Lobeck) ἀπεθέμην εἰς κάλαθον καὶ ἐκ καλάθου εἰς κίστην* » . Ἡ παραβολὴ τῶν « *συμβόλων* » τῶν « *μυστηρίων τῆς Δηοῦς* » πρὸς τὸ « *σύν-*

1. Ἀλεξίφαρμακα, στ. 217 κέ. Ὁ σχολιαστὴς ἐπεξηγεῖ τὸ εἰνάδι ὡς ἐνάτη τοῦ μηνός... τότε γὰρ τὰ μυστήρια αὐτῆς ἐπιτελοῦσιν.

θημα» τοῦτο τῶν Ἑλευσινίων θὰ ἀποδείξῃ τὸ διάφορον αὐτῶν. Εἶναι δὲ ἀδύνατον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι δύο διάφορα «σύμβολα» καὶ «σύμφωνα» ἦσαν ἐν χρήσει εἰς τὰ Μυστήρια τῆς Ἑλευσίνος. Ὅτι τὰ «σύμβολα» ἀφορῶν τὰ μυστήρια τῆς Ρέας-Κυβέλης ὑποδεικνύεται καὶ ὑπὸ τῆς ρήτρας τῆς διασωθείσης ὑπὸ τοῦ Φιρμικίου Ματέρνου, ἡ ὁποία ἔχει οὕτως : «ἐκ τυμπάνου βέβρωκα, ἐκ κυμβάλου πέπωκα, γέγονα μύστης Ἀττεως»¹. Τὸ γέγονα μύστης Ἀττεως, εἶναι τελείως πειστικόν.

Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι ὁ Κλήμης ἀποδίδει εἰς τὴν Δήμητρα τὰ εἰς τὴν Ρέα ἀνήκοντα καὶ ὅτι ταυτίζει τὰς δύο θεάς. Τὸν ταυτισμὸν τοῦτον ἐπιχειρεῖ ἄνευ φόβου παρεξηγήσεως, βασιζόμενος εἰς τὴν Ὀρφικὴν διδασκαλίαν, ἡ ὁποία ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς ἐθνικοὺς καὶ τῆς ὁποίας κύριον καὶ χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον ἦτο ἡ θεοκρασία καὶ ὁ συγκρατισμός. Κατὰ τὴν διδασκαλίαν ἐκείνην ἡ Ρέα καὶ ἡ Δημήτηρ ἦτο ἡ αὐτὴ θεότης :

*«Ρεῖη τὸ πρὶν ἐοῦσα, ἐπεὶ Διὸς ἔπλετο μήτηρ,
Δημήτηρ γέγονε».*

Ἡ, ὥς ὁ Πρόκλος ἐπεξηγεῖ : «ὅτι τὴν Δήμητρα Ὀρφεὺς μὲν, τὴν αὐτὴν λέγων τῇ Ρέαι εἶναι, λέγει ὅτι ἄνω μὲν μετὰ Κρόνου οὕσα ἀνεκφοίτητος Ρέα ἐστὶν προβάλλουσα δὲ καὶ ἀπογεννώσα τὸν Δία Δημήτηρ»². Εἰς τὴν Ἑλευσινιακὴν ὁμῶς παράδοσιν ἡ Δημήτηρ εἶναι διάφορος τῆς Ρέας, εἶναι ἡ Κόρη τῆς Ρέας.

Τὸ δεύτερον μέρος τῆς περὶ μυστηρίων μαρτυρίας τοῦ Κλήμεντος ἀναφέρεται ἀσφαλῶς εἰς τὰ μυστήρια τῶν Σαβαζίων καὶ εἰς τὴν Ὀρφικὴν παράδοσιν. Ἀμφότερα ἦσαν ξένα πρὸς τὰ ἐν Ἑλευσίνι τελούμενα. Οἱ δριμεῖς κατὰ τῶν Σαβαζίων μυστηρίων λόγοι τοῦ Δημοσθένους ἀσφαλῶς ἀποδεικνύουν ὅτι οὐδεμίαν ἐπίδρασιν ἐξήσκησαν τὰ μυστήρια ἐκεῖνα ἐπὶ τῶν Ἑλευσινιακῶν³.

Τὸ τρίτον μέρος τῆς μαρτυρίας ἀφορᾷ, ὥς αὐτὸς ὁ Κλήμης λέγει (II 17, 1), τὰ Θεσμοφόρια, τὰ Σκιροφόρια καὶ τὰ Ἀρρητοφόρια. Εἰς αὐτὸ εὐρίσκομεν τὴν μεταγενεστέραν ἱστορίαν τῆς καταβαρυνθείσης τοῦ Εὐβουλέως καὶ τῶν χοίρων του, «δι' ἣν αἰτίαν ἐν τοῖς Θεσμοφορίοις μεγαρίζοντες χοίρους ἐμβάλλουσιν». Διὰ τὴν ἐνδιαφέρουσαν ταύτην συνήθειαν θὰ δημοσιεύσωμεν προσεχῶς ἰδίαν μελέτην⁴. Ἀλλὰ πρέπει νὰ προσέξωμεν τὸν ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος ἀναφερόμενον *záλαθον*, τὸν ὁποῖον σχετίζει πρὸς τὰ Θεσμο-

1. De errore 18, p. 102 (Holm).

2. Orphicorum Frag. 145 (106. 128), σ. 188 (Kern) καὶ Πρόκλος εἰς Κρατύλου, 403e καὶ 401c.

3. Περὶ στεφάνου, 259 - 260.

4. Ὅρα καὶ Ν. Μ. Κοντολέοντος, Μέγαρον, σ. 9 - 11.

φόρια. Ἀπὸ τὸν Σχολιαστὴν τοῦ Αἰσχίνου μανθάνομεν ὅτι ὑπῆρχεν « ἐορτὴ παρ' Ἀθηναίοις, ἐν ᾗ αἱ παρθένοι ἱερὰ τινα Δήμητρος ἐν κανοῖς ἤγουν ἐν κανισκίοις ἐβάσταζον ἐπὶ κεφαλῆς· ὅθεν κανηφόροι κέκληνται »¹. Καὶ ἡ ἐορτὴ ἐκαλεῖτο « τὰ κανᾶ ». Κανηφόρους ἔχομεν εἰς διαφόρους θρησκευτικὰς τελετάς, γινομένας πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς, τῆς Ἀρτέμιδος, τοῦ Διονύσου καὶ αἱ κανηφόροι τοῦ σχολιαστοῦ κατὰ πάσαν πιθανότητα ἦσαν κόραι, αἱ ὅποια ἔφερον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς των καλάθους πρὸς τιμὴν τῆς Δήμητρος ἴσως οὐχὶ εἰς ἰδιαιτέραν τελετὴν ἀλλὰ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν Θεοδοφωρίων.

Ἡ κερνοφορία, ὥς γνωστὸν, ἦτο χαρακτηριστικὴ τῆς Ἑλευσινιακῆς λατρείας². Τὸ « ἐκερνοφόρησα » ἐλλείπει ἀπὸ τὴν ρήτραν τοῦ Φιρμικίου, ἡ ὁποία ὁριστικῶς ἀναφέρεται εἰς τὰ μυστήρια τῆς Ρέας-Κυβέλης. Ἡ παρουσία τῆς εἰς τὰ « σύμβολα » ἴσως ὑποδεικνύει συγκρατισμὸν τῶν μυστηρίων τῆς Ρέας καὶ τῆς Δήμητρος, γινόμενον εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Ἡ ὑπαρξὶς μυστηρίων τῆς Δήμητρος εἰς τὴν πόλιν ἐκείνην ἀποδεικνύεται ἀπὸ ὀλίγας μὲν ἀλλὰ σαφεῖς μαρτυρίας. Ἀπὸ τὸν Λίβιον μανθάνομεν ὅτι παρὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν ὑπῆρχε « τόπος » γνωστὸς ὡς Ἑλευσίς: « *Ad Eleusinem...*, *qui locus quattuor milia ab Alexandria abest* »³. Ἀπὸ τὸν Τάκιτον ἐπίσης μανθάνομεν ὅτι ὁ Πτολεμαῖος *Timotheum Atheniensem e gente Eumolpidarum, quem ut antistitem caerimoniarum Eleusine exciverat, quænam illa superstitione, quod numen, interrogat* »⁴. Ἀπὸ τὸν σχολιαστὴν τοῦ Ἀράτου μανθάνομεν ὅτι: παρ' Αἰγυπτίοις κατὰ τὸν Ἐπιφί μῆνα, ὅτε ἐν Λέοντι γίνεται ὁ ἥλιος, ἡ τῆς Κόρης ἀρπαγὴ τελειοῦται⁵.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὰ μυστήρια τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης σπανίως ἐτελοῦντο κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον εἰς τὰς διαφόρους πόλεις, εἰς τὰς ὁποίας εἶχον εἰσαχθῇ ἀπὸ τὴν Ἑλευσῖνα. Διάφορα καὶ πολλὰς φορὰς νέα στοιχεῖα εἰσήγοντο κατὰ τόπους⁶. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι καὶ τὰ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν τελούμενα μυστήρια τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης, τὰ ὁποία εἰσήχθησαν εἰς ἐποχὴν νεωτέραν, δὲν ἐτελοῦντο ἐπακριβῶς ὡς εἰς τὴν Ἑλευσῖνα ἀλλ' ἐποικίλλοντο ὑπὸ στοιχείων ξένων καὶ διαφόρων, εἰσαχθέντων ἴσως ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ συγκρατισμοῦ καὶ τῶν Ὀρφικῶν, τῶν ὁποίων σπουδαία ἔδρα ἀνεδείχθη ἡ Ἀλεξάνδρεια.

1. Σχόλιον Αἰσχίνου, Περὶ παραπρεσβείας, σ. 90 (Dindorf).

2. Γνωστοὶ εἶναι οἱ κέρνοι οἱ εὐρεθέντες εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἑλευσίνος καὶ ἡ παράστασις τῆς πινακίδος τῆς Νιῦνίου.

3. Titus Livius, 45, 12.

4. Tacitus, 4, 83.

5. Σχόλιον εἰς Φαινόμενα, 150. Τελετὴ Θεοδοφωρίων ἐν Ἀλεξανδρείᾳ μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Πολυβίου, 15, 29, 8 (περβλ. καὶ 15, 21, 2): « παρῇ εἰς τὸ θεοδοφωρεῖον, ἀνεφωγμένον τοῦ γεῶ διὰ τινα θυσίαν ἐπέτειον ».

6. Ὅρα κατωτέρω, σ. 21, 22, 23 καὶ 29.

Ἡ δευτέρα περικοπὴ τοῦ Κλήμεντος, ἡ ὁποία μᾶς ἐνδιαφέρει ἔχει ὡς ἑξῆς¹ : « Καὶ τὶ θαυμαστὸν εἰ Τυρρηνοὶ οἱ βάρβαροι αἰσχροῖς οὕτως τελίσκονται παθήμασιν, ὅπου γε Ἀθηναίοις καὶ τῇ ἄλλῃ Ἑλλάδι, αἰδοῦμαι καὶ λέγειν, αἰσχύνῃς ἔμπλεως ἡ περὶ τὴν Διὶ μυθολογία ; ἀλωμένη γὰρ ἡ Διὶ κατὰ ζήτησιν τῆς θυγατρὸς τῆς Κόρης περὶ τὴν Ἑλευσίνα (τῆς Ἀττικῆς δέ ἐστι τοῦτο τὸ χωρίον) ἀποκάμνει καὶ φράτι ἐπικαθίζει λυπούμενη. Τοῦτο τοῖς μνουμένοις ἀπαγορεύεται εἰσεῖν νῦν, ἵνα μὴ δοκοῖεν οἱ τετελεσμένοι μιμεῖσθαι τὴν ὁδυρομένην. Ὁρῶντες δὲ τῆνικαδὲ τὴν Ἑλευσίνα οἱ γηγενεῖς ὀνόματα αὐτοῖς Βαυβῶ καὶ Δυσσούλης καὶ Τριπτόλεμος, ἔτι δὲ Εὐμόλπος τε καὶ Εὐβουλεύς· βουκόλος δὲ Τριπτόλεμος ἦν, ποιμὴν δὲ ὁ Εὐμόλπος, συβώτης δὲ ὁ Εὐβουλεύς· ἀφ' ὧν τὸ Εὐμολπιδῶν καὶ τὸ Κηρύκων τὸ ἱεροφαντικὸν δὴ τοῦτο Ἀθήνησι γένος ἦνθησεν. Καὶ δὴ (οὐ γὰρ ἀνήσω μὴ οὐχὶ εἰπεῖν) ξενίσασα ἡ Βαυβῶ τὴν Διὶ δρέγει κυκεῶνα αὐτῇ· τῆς δὲ ἀναινομένης λαβεῖν καὶ πιεῖν οὐκ ἐθέλουσιν (πενθήρης γὰρ ἦν) περιαλγῆς ἡ Βαυβῶ γενομένη, ὡς ὑπεροραθεῖσα δῆθεν, ἀναστέλλεται τὰ αἰδοῖα καὶ ἐπιδεικνύει τῇ θεῷ· ἡ δὲ τέρεται τῇ ὄψει ἡ Διὶ καὶ μόλις ποτὲ δέχεται τὸ ποτόν, ἡσθεῖσα τῷ θεάματι. Ταῦτ' ἐστὶ τὰ κρύφια τῶν Ἀθηναίων μυστήρια. Ταῦτά τοι καὶ Ὁρφεὺς ἀναγράφει. Παραθήσομαι δέ σοι αὐτὰ τοῦ Ὁρφέως τὰ ἔπη, ἵν' ἔχῃς μάρτυρα τῆς ἀναισχυντίας τὸν μυστιαγωγόν·

ὡς εἰποῦσα πέπλους ἀνέσφρατο, δεῖξε δὲ πάντα
σώματος οὐδὲ πρόποντα τύπον· παῖς δ' ἦεν Ἰακχος,
χειρὶ τέ μιν ῥίπτασκε γελῶν Βαυβοῦς ὑπὸ κόλποις·
ἡ δ' ἐπεὶ οὖν μείδῃσε θεά, μείδῃσ' ἐνὶ θυμῷ,
δέξατο δ' αἰόλον ἄγχιος, ἐν ᾧ κυκεῶν ἐνέκειτο.

Κᾶστι τὸ σύνθημα Ἑλευσινίων μυστηρίων· ἐνήσ τευσα, ἔπιον τὸν κυκεῶνα ἔλαβον ἐκ κίστης, ἐργασάμενος (ἐγγευσάμενος - Lobeck) ἀπεθέμην εἰς κάλαθον καὶ ἐκ κάλαθου εἰς κίστην· Καλὰ γε τὰ θεάματα καὶ θεᾷ πρόποντα ».

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Κλήμης ἀποφεύγει νὰ δηλώσῃ ρητῶς ὅτι ἡ σκηνὴ τῆς Βαυβοῦς ἀπετέλει μέρος τῶν ἐν Ἑλευσίνι τελουμένων Μυστηρίων ἂν καὶ λέγει « ταῦτα ἐστὶ τὰ κρύφια τῶν Ἀθηναίων μυστήρια ». Τὴν παρουσιάζει ὁμως κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὥστε ἀφήνει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὄντως ἦτο μέρος τῶν Μυστηρίων. Τὴν εἰσάγει ὡς μέρος τῆς περὶ Διὸς μυθολογίας τῶν Ἀθηναίων, ἡ ὁποία εἶναι ἔμπλεως αἰσχύνῃς. Τὴν σκηνοθετεῖ εἰς τὴν Ἑλευσίνα, τὴν συνδέει μὲ τὴν παρασκευὴν τοῦ κυκεῶνος, τοῦ χαρακτηριστικοῦ τούτου ποτοῦ τῶν Ἑλευσινίων Μυστηρίων, καὶ τέλος τὴν παριστᾷ ὡς μέρος τῶν κρυφίων μυστηρίων τῶν Ἀθηναίων. Εὐθὺς δ' ἀμέσως μετὰ τὴν παράθεσιν Ὁρφικοῦ ἀποσπάσματος πρὸς ἐπικύρωσιν τῶν λεχθέντων, προσθέτει

τὸ σύνθημα τῶν Ἑλεουσινίων Μυστηρίων. Κατόπιν τῆς παρατάξεως ταύτης τόσων ὑπαινιγμῶν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀφεθῇ ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἱστορία τῆς Βαυβοῦς ἀπετέλει μέρος τῶν Ἑλεουσινίων Μυστηρίων, μολοντόι τοῦτο δὲν δηλοῦται εἰδικῶς.

Ἡ ἱστορία αὕτη τῆς Βαυβοῦς καὶ ἡ ἔμμεσος συσχέτισίς της πρὸς τὰ ἐν Ἑλεουσίνι τελούμενα δημιουργεῖ τὴν ἀκόλουθον ἀπορίαν. Εἶναι δυνατόν νὰ πιστεύσῃ τις ὅτι ὁ Κλήμης, ὁ γνώστης αὐτὸς τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ὁ ἀποδείκνυόμενος οἰκεῖος καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν ἀσκήμων λογογράφων τοῦ ἀρχαίου κόσμου, δὲν ἐγνώριζε τὸν Ὀμηρικὸν πρὸς Δῆμητρα ὕμνον; Θὰ ἦτο ὄντως θαυμαστὸν ἐὰν τοῦτο ἦτο ἀληθές. Ἐὰν τὸν ἐγνώριζε, διατί τότε δὲν τὸν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του; Ἴσως διότι ὁ Ὀμηρικὸς ὕμνος δὲν τοῦ παρέχει ἐπιχειρήματα χρήσιμα διὰ τὸν σκοπὸν του; Διότι εἰς τὸν ὕμνον ἐκείνον ἀντὶ τῆς ἀσέμνου Βαυβοῦς ἔχομεν τὴν γηραιὰν Ἰάμβην, « τὴν κέδν' εἰδυῖαν », ἀντὶ τοῦ ἀνασυρμοῦ τῶν ἐνδυμάτων ἔχομεν μόνον σκώμματα καὶ χαριτολογίας:

*« πολλὰ παρασκώπτουσ' ἐτρέψατο πότινιαν ἀγνὴν
μειδῆσαι γελάσαι τε καὶ ἴλαον σχεῖν θυμόν·
ἢ δὴ οἱ καὶ μεθύστερον εὖαδεν ὀργαῖς »*¹.

Τὰ σκώμματα τῆς Ἰάμβης ἐγένοντο αἰτία τῶν γεφυρισμῶν, τοὺς ὁποίους δὲν ἀναφέρει ὁ Κλήμης. Σημειωτέον ὅτι μεταξὺ τῶν γηγενῶν τῆς Ἑλεουσίνος ὁ Χριστιανὸς συγγραφεὺς ἀναφέρει καὶ τὸν Εὐμόλπον. Εἰς τὰ Ὀρφικὰ ἀποσπάσματα ὅμως ὁ Εὐμόλπος δὲν ἀναφέρεται. Βεβαίως δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν πιθανότητα ὅτι εἰς ἄλλους Ὀρφικοὺς ὕμνους, οἱ ὅποιοι δὲν διεσώθησαν, συμπεριλαμβάνετο καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Εὐμόλπου. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἀπίθανον καὶ δημιουργεῖ νέαν ἀπορίαν. Ἐὰν ὁ Κλήμης ἐκ τοῦ Ὀμηρικοῦ ὕμνου παρέλαβε τὸν Εὐμόλπον, διατί παρασιωπᾷ τὴν ἐκδοχὴν τοῦ ὕμνου ἐκείνου καὶ προτιμᾷ τοὺς Ὀρφικούς;

Τὰ περὶ Βαυβοῦς ὁ Κλήμης τὰ στηρίζει εἰς Ὀρφικὸν ὕμνον, τοῦ ὁποίου οἱ χρόνοι δὲν εἶναι καθωρισμένοι· ὁ ὕμνος ἐκεῖνος πάντως εἶναι νεώτερος τοῦ Ὀμηρικοῦ. Ἡ μνεία τοῦ Ἰάκχου ὑποδεικνύει τὴν νεωτέραν ἡλικίαν τοῦ ἀποσπάσματος. Πρὸς τούτοις ἡ ὅλη ἱστορία τῆς ἀρπαγῆς τῆς Περσεφόνης ὑπὸ τοῦ Πλούτωνος, ὥς αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὰ Ὀρφικά, πρέπει νὰ εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη εἰς τὸν Ὀρφισμόν. Διότι ἀντίκειται πρὸς τὴν διδασκαλίαν του, βασικὸν στοιχεῖον τῆς ὁποίας ἦτο ἡ ἔνωσις τοῦ Διὸς καὶ τῆς Περσεφόνης, ἐκ τῆς ὁποίας προῆλθεν ὁ Ὀρφικὸς Διόνυσος. Πρὸ ἐτῶν ὁ L. Malten ὑπεστήριξεν ὅτι ὁ Ὀρφικὸς μῦθος τῆς ἀρπαγῆς τῆς Περσεφόνης ὑπὸ τοῦ Πλούτωνος προσετέθη εἰς τὴν ἀρχικὴν διδασκαλίαν πρὸς τὸ τέλος τῆς 6ης

1. Ὀμηρικὸς πρὸς Δῆμητρα ὕμνος, στ. 203 - 205.

π.Χ. ἑκατονταετηρίδος¹. Ὁ μῦθος ὅμως τῆς Βαυβοῦς ἀσφαλῶς εἶναι μεταγενέστερος. Τὴν ἀρχαιοτέραν, καὶ πως ἐξηκριβωμένην, περὶ Βαυβοῦς μαρτυρίαν εὐρίσκομεν εἰς τὸν Ἀρποκρατίωνα. Κατὰ τὸν γραμματικὸν ἐκείνον ὁ ἐκ Τραγίλου Ἀσκληπιάδης ἐδίδαξεν ὅτι ἡ Βαυβὼ καὶ ὁ Δυσαύλης ἦσαν γονεῖς τῆς Πρωτονόης καὶ τῆς Νίσης². Ὁ Ἀσκληπιάδης, μαθητὴς τοῦ Ἰσοκράτους, ἔζησε τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα. Πέραν τοῦ αἰῶνος ἐκείνου δὲν δυνάμεθα νὰ ἀνέλθωμεν καὶ ἐὰν ἀκόμη δεχθῶμεν ὅτι ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀρποκρατίωνος εἶναι ἀξιόπιστος. Ὁ Malten ὑπέθεσεν ὅτι οἱ Ὀρφικοὶ ἐδανείσθησαν τὴν Βαυβὼ ἀπὸ τὴν Πάρον ὅπου ἐλατρεύετο μετὰ τῆς Δήμητρος, τῆς Κόρης καὶ τοῦ Διὸς Εὐβουλέως. Κατὰ τὸν Kern ἡ λατρεία τῆς Βαυβοῦς μᾶς εἶναι μόνον ἐκ Πάρου γνωστὴ³. Ἡ ἐπιγραφή ὅμως ἡ ὁποία ἀναφέρει τὴν λατρείαν ταύτην⁴ ἀνάγεται εἰς τὸν 1ον π.Χ. αἰῶνα, εἶναι δὲ δυνατόν νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι οἱ Πάριοι μᾶλλον παρέλαβον τὴν Βαυβὼ ἀπὸ τοὺς Ὀρφικοὺς. Ὁ Guthrie, ἀποδεχόμενος παλαιότεραν γνώμην τοῦ Gruppe, ὑποστηρίζει τὴν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας — Φρυγίας — καταγωγὴν τῆς Βαυβοῦς καὶ τὴν ὑπόθεσίν του ταύτην στηρίζει ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἐκ Τραγίλου Ἀσκληπιάδου, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς ἐπιγραφὴν ἐκ Γαλατίας⁵. Ἄλλ' ἡ μὲν ἐπιγραφή ἀνάγεται

1. L. Malten, Altorphische Demetersage, Arch. Rel. Wiss., 1909, σ. 417 κέξ. Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἀσχοληθῶμεν μὲ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην τοῦ Malten. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι οἱ στίχοι τοῦ Εὐριπίδου (Ἑλένη, 1301 κέξ.) ὡς καὶ ὁ βωμὸς - τάφος τοῦ Ὑακίνθου εἰς τὰς Ἀμύνκας (Παυσανίας, III, 19, 4) ἐπὶ τῶν ὁποίων ἰδίως στηρίζεται ἡ χρονολογία δὲν εἶναι καὶ τόσο πειστικοί. Ὁ Εὐριπίδης, ὁ ὁποῖος ἔρρεπε πρὸς τὴν θεοκρασίαν, ἦτο δυνατόν ἀνεξαρτήτως καὶ ἄνευ Ὀρφικῆς ἐπιδράσεως νὰ ἔγραψε τοὺς στίχους ἐκείνους. Θὰ τοῦ ἦτο δυνατόν νὰ σκεφθῇ ὅτι ἡ Δημήτηρ καὶ ἡ Ρέα - Κυβέλη ἦσαν προσωποποιήσεις τῆς Γῆς καὶ νὰ τὰς ταυτίσῃ ἀνεξαρτήτως. Σχετικῶς προσθέτομεν ἀπὸ τὰς Βάκχας τοὺς στίχους 275 - 276 πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ὑποθέσεως ταύτης :

« Δημήτηρ θεὰ - | γῆ δ' ἐστίν, ὄνομα δ' ὁπότερον βούλῃ κάλει ».

Ἡ δ' ἐπὶ τοῦ τάφου - βωμοῦ τοῦ Ὑακίνθου παράστασις οὐδὲν τὸ ἰδιαζόν ὀρφικὸν στοιχεῖον παρουσιάζει.

2. Ἀρποκρατίων εἰς λ. Δυσαύλης : « ... Ἀσκληπιάδης δ' ἐν δ' Τραγιδονμέων τὸν Δυσαύλην αὐτόχθονα εἰναί φησι, συνοικήσαντα δὲ Βαυβοὶ σχεῖν παῖδας Πρωτονόην τε καὶ Νίσαν. Παλαίφατος δ' ἐν θ' Τρωϊκῶν σὺν τῇ γυναικὶ φησιν αὐτὸν ὑποδέξασθαι τὴν Δήμητραν ».

Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι ὁ Ἀσκληπιάδης δὲν συνδέει τὸν Δυσαύλην καὶ τὴν Βαυβὼ μὲ τὴν Δήμητρα καὶ ἀποδίδει εἰς αὐτοὺς θυγατέρας ἀγνώστους εἰς τὴν μεταγενεστέραν « Ἑλευσινιακὴν » ἱστορίαν. Ὁ Παλαίφατος, τέλος τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος, ἀναφέρει τὴν ὑποδοχὴν τῆς Δήμητρος.

3. Malten, ἔ.ἀ., σ. 441. Kern, RE III 150 κέξ. εἰς λ. Βαυβὼ.

4. I.G. 12, 5, 227.

5. W. K. C. Guthrie, Orpheus and Greek Religion, σ. 135 - 136 ὅπου καὶ ἡ γνωστὴ διὰ τὴν Βαυβὼ βιβλιογραφία. Gruppe, Gr. Mythologie u. Religion,

εἰς τοὺς Αὐτοκρατορικοὺς χρόνους τὰ δὲ περὶ Βαυβοῦς καὶ Μίσης λεγόμενα τοῦ Guthrie δὲν εἶναι τελείως ἐξηκριβωμένα. Νομίζω ὅτι τὴν προέλευσιν τοῦ μυθικοῦ τούτου προσώπου, καὶ ἰδίᾳ τῆς μετὰ τῆς Δήμητρος συναντήσεώς του, θὰ πρέπη νὰ στηριζώμεν ἐπὶ ἀσφαλεστέρας βάσεως.

Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι ἡ Βαυβὼ εἶναι ξένη πρὸς τὴν Ἑλεουσίνα. Τοῦτο πρὸ χρόνων ὑπέδειξεν ὁ πολὺς Wilamowitz¹. Ὁ τόπος τῆς προελεύσεως τῆς Βαυβοῦς πρέπει νὰ ζητηθῇ εἰς τὰς περὶ τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειον χώρας. Εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι ὁ Guthrie ὑποστηρίζει Φρυγικὴν - Ἀνατολικὴν προέλευσιν, συμμεριζόμενος τὴν γνώμην τοῦ Gruppe. Νομίζω ὅτι μετὰ μεγαλυτέρας βεβαιότητος δυνάμεθα νὰ τὴν ἀποδώσωμεν εἰς ἑτέραν περιοχὴν. Αὐτὸς ὁ Guthrie ἐδέχθη τὸ συμπέρασμα τοῦ Dietrich, κατὰ τὸ ὁποῖον τὸ ὄνομα « Βαυβὼ » ἐσήμαινε « ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον (ἡ Βαυβὼ) ἔδειξεν εἰς τὴν Δήμητρα », ἥτοι τὸ γυναικεῖον αἰδοῖον². Ἐὰν οὕτως ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, τότε τὸ ὄνομα ἐπηκολούθησε τὴν πρᾶξιν, ὁ ἀνασυρμὸς τῶν φορεμάτων καὶ ἡ ἐπίδειξις τῶν γυναικείων ὀργάνων προϋπῆρξε καὶ ἡ Βαυβὼ, ἡ ὁποία κατὰ τὸν Ὅρφικὸν ὕμνον ἐξένισε τὴν Δήμητρα, θὰ ἐπλάσθη ἵνα προσωποποιήσῃ τὸ σπουδαιότερον μέρος τοῦ μύθου. Διὰ τοῦτο νομίζω ὅτι τὴν δημιουργίαν τῆς Βαυβοῦς θὰ πρέπη νὰ ἀποδώσωμεν εἰς περιοχὴν, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἀνασυρμὸς τῶν φορεμάτων ὑπὸ γυναικῶν, συνοδευόμενος ὑπὸ σκωμμάτων καὶ βωμολογιῶν, ἦτο συνήθεια παλαιά, συνήθεια, ἡ ὁποία ἐσχετίζετο πρὸς τὴν λατρείαν θεοῦ ἢ θεᾶς τινος. Καθ' ὅσον γνωρίζω οὔτε εἰς τὴν Ἑλλάδα οὔτε εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν εὐρίσκομεν τοιαύτην συνήθειαν. Ὁ πατὴρ ὅμως τῆς ἱστορίας εὔρε τὴν συνήθειαν αὐτὴν εἰς τὸ Δέλτα τῆς Αἰγύπτου καὶ τὴν περιγράφει μὲ μεγάλην σαφήνειαν καὶ θετικότητᾳ³.

« Πανηγυρίζουσι δὲ Αἰγύπτιοι », λέγει ὁ Ἡρόδοτος, « οὐκ ἅπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ, πανηγύριος δὲ συχνάς, μάλιστα μὲν καὶ προθυμότερα ἐς Βούβασιν πόλιν τῇ Ἀρτέμιδι, δεύτερα ἐς Βούσιριν πόλιν τῇ Ἴσι ». Ἡ Βούβαστις ἦτο εἰς τὸ Δέλτα τοῦ Νείλου καὶ ἡ μεγάλη της θεὰ ἦτο ἡ γαλοκέφαλος Pasht, τὴν ὁποίαν ὁ Ἡρόδοτος ταυτίζει πρὸς τὴν Ἀρτεμιν. Πολλὰ καὶ ἡ Βούβαστις ἀναφέρεται ὡς « ἡ πόλις τῆς Pasht ». « Ἐς μὲν νυν Βούβασιν πόλιν », συνεχίζει ὁ Ἡρόδοτος, « ἐπεὶ κομίζονται, ποιεῦσι

σ. 1437, ὑποσ. 2 καὶ 1542, ὑποσ. 1. Διὰ τὴν ἐκ Γαλατίας ἐπιγραφὴν ὅρα C.I.G., 4142. Κατὰ τὸν Guthrie, ἡ Μίσθ, τῆς ὁποίας ἡ Βαυβὼ εἶναι μήτηρ εἶναι γνωστὴ Ἀνατολικὴ καὶ Ὀρφικὴ προσωπικότης. Ὅρα καὶ Cook, Zeus, 2, 131, ὑποσ. 5. Αἱ ἀπεικονίσεις τῆς Βαυβοῦς, αἱ ἀναφερόμεναι ὑπὸ τοῦ Guthrie, εἶναι ἀβέβαιοι.

1. Die Glaube der Hellenen, τόμ. 2, σ. 42, ὑπ. 2.

2. Guthrie, ἑ.δ., σ. 135. Dietrich, Philologus, 52 (1893), σ. 1 ἑξ. = Kleine Schriften, Lpzg. u. Berlin, 1911, σ. 125 ἑξ., ὅρα καὶ Ἡσύχιον εἰς λ. Βαυβώ.

3. Ἡρόδοτος, II, 59 καὶ 60.

τοιάδε· πλέουσί τε γὰρ δὴ ἅμα ἄνδρες γυναιξὶ καὶ πολλόν τι πλῆθος ἐκατέρων ἐν ἐκάστη βάρῃ· αἱ μὲν τινες τῶν γυναικῶν κρόταλα ἔχουσαι κροταλίζουσι, οἱ δὲ αὐλέουσι κατὰ πάντα τὸν πλόον, αἱ δὲ λοιπαὶ γυναῖκες καὶ ἄνδρες ἀεῖδουσι καὶ τὰς χεῖρας κροτέουσι. Ἐπεὶ δὲ πλέοντες κατὰ τινα πόλιν ἄλλην γένωνται, ἐγγυρήμεντες τὴν βάρην τῇ γῇ ποιεῦσι τοιάδε· αἱ μὲν τινες τῶν γυναικῶν ποιεῦσι τὰ περ εἶρηκα, αἱ δὲ τωθάζουσι βοᾶσαι τὰς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ γυναικας, αἱ δὲ ὀρχέονται, αἱ δὲ ἀνασύρονται ἀνιστάμεναι. Ταῦτα παρὰ πᾶσαν πόλιν παραποιταμίην ποιεῦσι». Ἡ συνήθεια αὕτη, ἔχουσα προφανῶς μεγάλην ἀρχαιότητα, ἦτο δυνατόν νὰ χρησιμεύσῃ ὡς τὸ πρότυπον τῆς σκηνῆς τῆς Βαυβοῦς. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι τὰ σκώμματα τῶν ἐν τῷ πλοιαρίῳ γυναικῶν ἀπετείνοντο πρὸς τὰς γυναῖκας τῶν πόλεων καθὼς καὶ ἡ ἐπίδειξις τῶν γυμνῶν μελῶν. Πιστεύω ὅτι εἰς τὸ Δέλτα τῆς Αἰγύπτου ἔχομεν τὴν ἀρχαίαν, θρησκευτικῆς φύσεως συνήθειαν, ἐκ τῆς ὁποίας ἐπήγαγεν ὁ μῦθος τῆς Βαυβοῦς καὶ αὕτη ἡ Βαυβώ. Τὸν μῦθον τοῦτον υἱοθέτησαν εἰς νεωτέρους χρόνους οἱ Ὀρφικοὶ καὶ τὸν προσῆψαν πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς Περσεφόνης, ἡ ὁποία, ὡς εἶδομεν, δὲν ἀπετέλει οὐσιαστικὸν μέρος τῆς θεογονίας καὶ διδασκαλίας των. Τότε ἀντικατέστησαν τὴν Ἰάμβην διὰ τῆς Βαυβοῦς.

Ὁ Κλήμης ἐστήριξε τὴν ἱστορίαν του τῆς σκηνῆς τῆς Βαυβοῦς εἰς τὴν μαρτυρίαν τῶν Ὀρφικῶν. Πρὸς τούτοις ὁμως λέγει : « ταῦτ' ἐστὶ τὰ κρύφια τῶν Ἀθηναίων μυστήρια » καὶ οὕτω συνάπτει τὴν σκηνὴν πρὸς τὰ Μυστήρια. Ἐὰν ἡ σκηνὴ τῆς Βαυβοῦς δὲν εἶχε σχέσιν πρὸς τὰ μυστήρια, τότε ὁ Κλήμης, παρὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ὀρφικοῦ ὕμνου, θὰ ἐκινδύνευε νὰ ἐλεγχθῇ ὡς παραδοξολογῶν ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν τῆς περιοχῆς τῆς Ἀλεξανδρείας, πρὸς χάριν τῶν ὁποίων ἐγράφη ὁ *Προτρεπτικός*. Ἡ σκηνὴ ὁμως τῆς Βαυβοῦς δὲν ἀπετέλει μέρος τῶν Μυστηρίων, τῶν τελουμένων ἐν Ἑλευσίνι τῆς Ἀττικῆς πρὸς τιμὴν τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης. Εἰς ἐκεῖνα τὰ Μυστήρια ἔχομεν τὴν Ἰάμβην. Δὲν ὑπολείπεται ἢ νὰ δεχθῶμεν ὅτι πιθανώτατα ἡ σκηνὴ τῆς Βαυβοῦς ἀπετέλει μέρος τῶν μυστηρίων τῶν τελουμένων πρὸς τιμὴν τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης εἰς τὴν Ἑλευσῖνα τῆς Ἀλεξανδρείας. Εἰς τὰ μυστήρια ἐκεῖνα θὰ εἶχον μνηθῇ οἱ περισσότεροι τῶν μεμνημένων κατοίκων τῆς περιοχῆς τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ εἰς τοὺς λόγους τοῦ Κλήμεντος θὰ ἀνεγνώριζον λεπτομερείας τῶν μυστηρίων, εἰς τὰ ὁποῖα εἶχον μνηθῇ. Καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἠδύναντο νὰ κατηγορήσουν τὸν πρεσβύτερον ἐπὶ ψευδολογίᾳ. Ἡ παράδοσις, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τελούμενα μυστήρια εἶχον εἰσαχθῇ ἐκ τῆς Ἑλευσίνος τῆς Ἀττικῆς, ἐδικαιολόγει καὶ τὴν φράσιν « ταῦτ' ἐστὶ τὰ κρύφια τῶν Ἀθηναίων μυστήρια », μολονότι δὲν ἀνταπεκρίνετο πρὸς τὰ πράγματα. Τὴν ἐχρησιμοποίησε δέ, ἵνα προσδώσῃ μεγαλυτέραν ἰσχὺν εἰς τὰς κατὰ τῶν μυστηρίων κατηγορίας του.

Τὰ ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος λεγόμενα καὶ ὅσα εἶναι δυνατόν νὰ σταχυολογή-

σωμεν ἐξ ἄλλων πηγῶν ἀποδεικνύουν ὅτι τὰ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τελούμενα μυστήρια πρὸς τιμὴν τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης εἰς νεωτέρους τοῦλάχιστον χρόνους, δὲν εἶχον τὴν ἀρχικὴν τῶν μορφῶν ὅτι εἰς τὰ ἀρχικῶς εἰσαχθέντα εἶχον προστεθῆ καὶ νέα, τοπικὰ στοιχεῖα¹. Τοῦτο δὲν εἶναι μοναδικὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς διαδόσεως τῆς Ἐλευσινιακῆς μυστικῆς λατρείας εἰς ἄλλας περιοχὰς πέραν τῆς Ἀττικῆς. Εἶναι βεβαίως γνωστόν, ὅτι εἰς διαφόρους τόπους προσετίθεντο εἰς τὰ Μυστήρια στοιχεῖα ξένα πρὸς τὴν Ἐλευσινιακὴν παράδοσιν, ἀλλὰ σεβαστὰ καὶ σπουδαῖα διὰ τὴν περιοχὴν. Θὰ παραθέσωμεν δύο μόνον ἐπιμεμαρτυρημένα παραδείγματα τῆς συνηθείας ταύτης, τὰ ὁποῖα μᾶς παρέχει ὁ Πανσανίας.

Περιγράφων τὰ εἰς τὰς Κελεὰς τελούμενα μυστήρια ὁ περιηγητὴς ἀναφέρει τὰ ἑξῆς²: « καὶ τῇ Δήμητρι ἐνταῦθα δι' ἐναντιοῦ τετάρτου τὴν τελετὴν καὶ οὐ κατὰ ἔτος ἄγονσι. Ἱεροφάντης δὲ οὐκ ἐς τὸν βίον πάντα ἀποδέδεικται, κατὰ δὲ ἐκάστην τελετὴν ἄλλοτε ἐστὶν ἄλλος σφίσιν αἰρετός, λαμβάνων, ἣν ἐθέλῃ καὶ γυναικα. Καὶ ταῦτα μὲν διάφορα τῶν Ἐλευσῖνι νομίζουσι, τὰ δὲ ἐς αὐτὴν τὴν τελετὴν ἐκείνων ἐστὶν ἐς μίμῃσιν ». Τὰ ἐν Φερεῶ τῆς Ἀρκადίας τελούμενα μυστήρια παρουσιάζουσι ἀκόμη περισσοτέρας καινοτομίας. « Φερεάταις δέ », ἀναφέρει ὁ Πανσανίας³, « καὶ Δήμητρος ἐστὶν ἱερὸν ἐπίκλησιν Ἐλευσινίας, καὶ ἄγονσι τῇ θεῷ τελετὴν, τὰ Ἐλευσῖνι δρώμενα καὶ παρὰ σφίσι τὰ αὐτὰ φάσκοντες καθεστηκέναι· ἀφικέσθαι γὰρ αὐτοῖς Ναὸν κατὰ μάντευμα ἐκ Δελφῶν, τρίτον δὲ ἀπόγονον Εὐμόλπου τοῦτον εἶναι τὸν Ναόν. Παρὰ δὲ τῆς Ἐλευσινίας τὸ ἱερὸν πεποιήται Πέτρωμα καλούμενον, λίθοι δύο ἡρμοσμένοι πρὸς ἀλλήλους μεγάλοι. Ἄγοντες δὲ παρὰ ἔτος ἦντινα τελετὴν μείζονα ὀνομάζουσι, τοὺς λίθους τούτους τηρικαῦτα ἀνοίγουσι· λαβόντες (δὲ) γραμμὰτα ἐξ αὐτῶν ἔχοντα ἐς τὴν τελετὴν καὶ ἀναγνόντες (ἐς) ἐπήκοον τῶν μυστῶν, κατέθεντο ἐν νυκτὶ αὐθις τῇ αὐτῇ. Φερεατῶν δὲ οἶδα τοὺς πολλοὺς καὶ ὁμνύντας ὑπὲρ μεγίστων τῷ Πετρώματι. Καὶ ἐπίθημα ἐπ' αὐτῷ περιφερές ἐστιν, ἔχον ἐντὸς Δήμητρος πρόσωπον Κιδαρίας· τοῦτο ὁ ἱερεὺς περιθέμενος τὸ πρόσωπον ἐν τῇ μείζονι καλονομένη τελετῇ ῥάβδοις κατὰ λόγον δὴ τινα τοὺς ὑποχθονίους (ἐπιχθονίους) παίει ». Βεβαίως τὸ πέτρωμα, τὰ γραμμὰτα, τὸ πρόσωπον, τὸ κτύπημα τῆς γῆς, ἦσαν στοιχεῖα ξένα πρὸς τὴν Ἐλευσῖνα, ἀλλ' ἦσαν στοιχεῖα ἀπορρεύσαντα ἀπὸ τὴν τοπικὴν τῶν Φερεατῶν σεβαστὴν παράδοσιν. Καὶ τὸ προφανὲς συμπέρασμα εἶναι ὅτι δὲν ἦτο ἀσυνήθης ἡ προσθήκη ἐπιχωριαζόντων στοιχείων εἰς τὴν εἰσαγομένην λατρείαν τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης.

Πλὴν τῶν διαφορῶν τούτων στοιχείων τῶν ἐκ τῆς ἐπιχωριαζούσης

1. Ὅρα κατωτέρω, σ. 23, 29.

2. Πανσανίας, II, 14, 1.

3. Πανσανίας, VIII, 15, 1.

παραδόσεως προερχομένων κατὰ τοὺς Ἀλεξανδρινούς καὶ Χριστιανικοὺς ἰδίᾳ χρόνους ἔχομεν καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Ὀρφικῶν καὶ τοῦ συγκρατισμοῦ. Εἰς τὴν Ἐλευσίνα ἡ ἐπίδρασις αὕτη θὰ ἦτο πολὺ μικρά, ἐὰν ὑφίστατο κἄν, διότι ἡ μακροχρόνιος ἱερὰ παράδοσις, τὴν ὁποίαν ἠκολούθουν μετὰ θρησκευτικοῦ ζήλου, καὶ ἡ ἔμμονή τῶν ἱεροφαντῶν εἰς τὰ πάτρια, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ἠρῶντο τὴν δυνάμιν των, ἐξησφάλισε τὴν ἐπιτυχῇ ἀντίστασιν κατὰ τῶν νεωτερισμῶν. Εἰς ἄλλα μέρη ὅμως, καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἡ ἐπίδρασις αὕτη, προάγουσα εἰς καινοτομίας, θὰ ἦτο πολὺ μεγάλη. Εἰς τὴν ἐπίδρασιν ταύτην πρέπει νὰ ἀποδοθῇ ὁ ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος καὶ τῶν Ὀρφικῶν ταυτισμὸς τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Ρέας καὶ ἡ ἀντικατάστασις τῆς Ἰάμβης ὑπὸ τῆς Βαυβοῦς. Εἶναι ἴσως ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ὁ Πανσανίας, ὁ ὁποῖος ἀποφεύγει νὰ παρὰσχη καὶ τὰς μᾶλλον ἀσημάντους πληροφορίας διὰ τὰ Μυστήρια¹, περιγράφει τόσον λεπτομερῶς τὰ τελούμενα εἰς τὰς Φενεὰς τῆς Ἀρκαδίας. Τὸ μυστικὸν τῶν διαφόρων καὶ νεωτέρων στοιχείων, τὰ ὁποῖα εἶχον τὴν ἀρχὴν των εἰς τοπικὰς γνωστὰς παραδόσεις, φαίνεται ὅτι δὲν ἐτηρεῖτο καὶ τόσον αὐστηρῶς. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ σκηνὴ τῆς Βαυβοῦς καὶ τὸ «*σύνθημα*» ἠδύναντο νὰ εἶναι γνωστὰ καὶ εἰς τὸν Κλήμεντα, ὡς ἀπορρυσάνα ἀπὸ τοπικὴν παράδοσιν.

Ὅτι τὰ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τελούμενα μυστήρια τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Ὀρφικῶν καὶ τοῦ συγκρατισμοῦ κατὰ μικρὸν ἀπεμακρύνοντο τῆς ἀρχικῆς των μορφῆς ἕως ὅτου ἐγένοντο διάφορα τῶν Ἐλευσινίων, ὑποδεικνύεται, νομίζω, καὶ ἐκ περιέργου μαρτυρίας, τὴν ὁποίαν εὐρίσκομεν εἰς τὸ «*Πανάριον κατὰ πασῶν αἰρέσεων*» τοῦ Ἐπιφανίου τοῦ ἐξ Ἐλευθερουπόλεως τῆς Παλαιστίνης καὶ ἐπισκόπου τῆς ἐν Κύπρῳ Κωνσταντίας (367-403 μ.Χ.)². «*Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ*», ἀναφέρει ἡ μαρτυρία αὕτη, «*ἐν τῷ Κορίῳ τῷ καλουμένῳ, ναὸς δέ ἐστι μέγιστος, τοῦτέστιν τὸ τέμενος τῆς Κόρης. Ὅλην γάρ τὴν νύκτα ἀγρυπνήσαντες ἐν ἄσμασι τισι καὶ αὐλοῖς τῷ εἰδῶλι ᾄδοντες,...* μετὰ τὴν τῶν ἀλεκτρονίων κλαγγὴν κατέρχονται λαμπαδηφόροι εἰς σηκὸν τινα ὑπόγαιον καὶ ἀναφέρουσι ξόανόν τι ξύλινον φορέῳ καθεζόμενον γυνὸν ἔχον σφραγιδά τινα σιαυροῦ ἐπὶ τοῦ μετώπου διάχρυσον... καὶ περιφέρουσι τοῦτο τὸ ξόανον ἐπὶ τῆς κυκλώσαντες τὸν μεσαίταιον ναὸν μετ' αὐτῶν καὶ τυμπάνων καὶ ὕμνων, καὶ κωμάσαντες καταφέρουσι αὐτὸ αὐθις εἰς τὸν ὑπόγειον τόπον... λέγουσιν ὅτι ταύτῃ τῇ ὥρᾳ σήμερον ἡ Κόρη, τοῦτέστιν ἡ Παρθένος, ἐγέννησε τὸν Αἰῶνα».

Θὰ ἦτο δύσκολον καὶ εἰς τὸν ἐνσυνειδήτως προσπαθοῦντα νὰ ἀναμείξῃ τὰς παραδόσεις τὰς σχετικὰς πρὸς τὴν Δήμητρα καὶ Κόρην, πρὸς τὴν

1. Ὁρα π.χ. τὰ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενα διὰ τοὺς κνῆμους, I, 37, 4 καὶ VIII, 15, 4.

2. Philologus, 16, σ. 354. Πρβλ. F a r n e l l, Cults of the Greek States, III, σ. 375.

Ρέαν· Κυβέλην καὶ τὸν Ἄτιν, τὰς διδασκαλίας τῶν γνωστικῶν καὶ τῶν Χριστιανῶν, νὰ παρασκευάσῃ τοιοῦτον κράμα ἀντικρουομένων δοξασιῶν. Εἶναι βεβαίως ἀδύνατον νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ἡ μαρτυρία τοῦ Ἐπιφανίου ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα καὶ ὅτι ἀναφέρεται ἀσφαλῶς εἰς τὰ μυστήρια τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης, τὰ τελούμενα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἃν καὶ θὰ εἶναι καὶ πῶς δύσκολον, εἰμὴ ἀδύνατον, νὰ δεχθῶμεν ἰδίαν τῆς Κόρης λατρείαν καὶ μυστήρια εἰς τὴν πόλιν ἐκείνην. Ἡ μαρτυρία ὅμως αὕτη εἶναι χρήσιμος ὡς παράδειγμα τῶν ἁκρῶν, πρὸς τὰ ὁποῖα ἔφερον οἱ γνωστικοὶ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων διὰ τοῦ ἀχαλινώτου συγκρατισμοῦ τῶν.

Συνοψίζοντες τὰ περὶ Βαυβοῦς λεχθέντα δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος ἀναφερομένη σκηνὴ τῆς Βαυβοῦς κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀπετέλει ἐπιχώριον παράδοσιν, διὰ τῆς ὁποίας οἱ ἱεροφάνται τῶν μυστηρίων τῆς Ἀλεξανδρείας ἀντικατέστησαν τὴν κατὰ τὴν Ἑλευσινιακὴν παράδοσιν συμβολὴν τῆς Ἰάμβης. Ὁ Κλήμης τὴν Αἰγυπτιακὴν παράδοσιν τοῦ ἀνασυρμοῦ τῶν φορεμάτων καὶ τῆς Βαυβοῦς μετατοπίζει εἰς τὴν Ἀττικὴν διὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὰ λεγόμενά του καὶ νὰ περιβάλῃ τὰ ἐπιχειρήματά του μὲ τὸ κύρος τῶν Ἑλευσινίων Μυστηρίων.

Ἀμέσως μετὰ τὴν σκηνὴν τῆς Βαυβοῦς ὁ Κλήμης μᾶς δίδει τὸ «*σύνθημα Ἑλευσινίων μυστηρίων*»: «*ἐνήστευσα, ἔπιον τὸν νυκτέωνα, ἔλαβον ἐκ κίστης, ἐργασάμενος (ἐγγενεσάμενος - Lobeck) ἀπεθέμην εἰς κάλαθον καὶ ἐκ κάλαθου εἰς κίστην*». Σχετικῶς πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ὁ Κλήμης χρησιμοποιεῖ τὴν λέξιν «*σύμβολα*» διὰ τὴν ρήτραν τῶν Φρυγικῶν μυστηρίων (τῶν μυστηρίων τῆς Θεοῦς, ὅπως λέγει, μυστηρίων τὰ ὁποῖα οἱ Φρύγες τελεσκοῦσιν) προκειμένου ὅμως περὶ τῶν Μυστηρίων, τὰ ὁποῖα ἀποκαλεῖ Ἑλευσίνια, χρησιμοποιεῖ τὴν λέξιν «*σύνθημα*». Διὰ τῶν διαφορῶν λέξεων νομίζω ὅτι δηλοῦται διάφορος σχέσις τοῦ λέγοντος πρὸς τὴν τελετὴν. Τὰ «*σύμβολα*», ἀνάλογα πρὸς τὸ «*σύμβολον* τῆς πίστεως τῶν χριστιανῶν», ἦσαν ὁμολογία πίστεως, ἀπόδειξις μνήσεως καὶ ἀπαρίθμησις πράξεων γενομένων. Τὰ «*σύμβολα*» θὰ ἐλέγοντο εἰς τὸ τέλος τῆς τελετῆς. Τοῦτο ὑποδεικνύει καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Φιρμικίου Ματέρνον διασωθεῖσα ρήτρα: «*ἐκ τυμπάνου βέβρωκα, ἐκ κυμβάλου πέπωκα, γέγονα μύστης Ἀττεως*». Τὸ «*γέγονα μύστης Ἀττεως*» ἀσφαλῶς ὑποδεικνύει τὸ τέλος τῆς μνήσεως. Κατ' ἀντίθεσιν «*σύνθημα*» δηλοῖ λέξιν ἢ λέξεις ἐκ τῶν προτέρων συμπεφωνημένας πρὸς ἀναγνώρισιν. Τὸ σημερινὸν στρατιωτικὸν σύνθημα εἶναι καλὸν παράδειγμα τῆς σημασίας τῆς λέξεως. Ἀφ' οὗ δὲ οἱ μύσται τῶν Ἑλευσινίων Μυστηρίων μετὰ τὴν τελετὴν δὲν ἀπετέλουν θιάσους, τὰ μέλη τῶν ὁποίων θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναγνωρίζωνται διὰ συνθημάτων, εἶναι εὐλογον νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὸ σύνθημα δὲν ἐλέγετο εἰς τὸ τέλος τῆς τελετῆς ὡς τὰ «*σύμβολα*», ἀλλ' εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς μνήσεως καὶ δὴ εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν μεγάλων Μυστηρίων. Οἱ εἰς τὰ Μυστήρια ἐκεῖνα προσερχόμενοι ἦσαν ἀκόμη κατηχούμενοι κατὰ τὴν ἑναρ-

εἰν τῆς τελετῆς, δεόντως προπαρεσκευασμένοι διὰ τῆς μυσήσεώς των εἰς τὰ μικρὰ Μυστήρια τὰ τελούμενα ἐν Ἀγραις. Ὁ σχολιαστὴς τοῦ *Πλούτου* τοῦ Ἀριστοφάνους (εἰς στ. 845), ἀναφερόμενος εἰς τὰ Μυστήρια λέγει : « μυστήρια δὲ δύο τελεῖται τοῦ ἐνιαυτοῦ *Δήμητρι καὶ Κόρη*, τὰ μικρὰ καὶ τὰ μεγάλα· καὶ ἐστὶ τὰ μικρὰ ὥσπερ προκάθαρσις καὶ προάγνευσις τῶν μεγάλων ». Ὁ Κλήμης δὲ σχετικῶς λέγει : « ... Μετὰ ταῦτα δ' ἐστὶ τὰ μικρὰ μυστήρια διδασκαλίας τινὰ ὑπόθεσιν ἔχοντα καὶ προπαρασκευῆς τῶν μελλόντων »¹. Ἀσφαλῶς οἱ προσερχόμενοι πρὸς μύησιν τῶν μεγάλων Μυστηρίων θὰ ἠλέγχοντο αὐστηρῶς προτοῦ ἐπιτραπῇ εἰς αὐτοὺς ἡ εἴσοδος εἰς τὸν ἱερὸν χώρον τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης, μὴ τυχὸν παρεισδύσῃ τις ἀπροετοίμαστος καὶ ἀμύητος τῶν μικρῶν Μυστηρίων². Τὸ δὲ « σύνθημα », συμφώνως μὲ τὴν κανονικὴν του σημασίαν, θὰ ἐχρησίμευε πρὸς ἀναγνώρισιν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι εἶχον καταλλήλως προετοιμασθῇ καὶ οἱ ὅποιοι ἐδικαιούντο νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὸν ἱερὸν χώρον. Τὸ « σύνθημα » λοιπὸν δὲν ἐλέγετο εἰς τὸ τέλος τῆς μυσήσεως καὶ δὲν ἀπετέλει ἴδιον γνώρισμα τῆς ἐποπτικῆς τελετῆς, ἀλλὰ πιθανώτατα ἐλέγετο κατὰ τὴν εἴσοδον εἰς τὸν ἱερὸν χώρον τῆς θεᾶς ὑπὸ τῶν μουμένων τὸ πρῶτον εἰς τὰ μεγάλα Μυστήρια³.

Ἐπὶ τοῦ « συνθήματος » ἐβασίσθησαν διάφοροι θεωρίαι καὶ ὑποθέσεις, αἱ ὁποῖαι διακρίνονται εἰς δύο κατηγορίας προελθούσας ἐκ τῆς προτεινομένης ὑπὸ τοῦ Lobeck ἀντικαταστάσεως τοῦ *ἐργασάμενος* τοῦ Κλήμεντος ὑπὸ τοῦ *ἐγγενεσάμενος*. Οἱ ἀκόλουθοι τοῦ Lobeck ὑποθέτουν ὅτι τὸ « *ἐλαβον ἐκ κίστης... ἀπεθέμην εἰς κάλαθον καὶ ἐκ καλάθου εἰς κίστην* », ὑποδηλοῖ μυστικὸν δειπνον, εἰδὸς τι *ἀγάπης*, τοῦ ὁποίου μετεῖχον οἱ μουούμενοι. Οἱ ἀποδεχόμενοι τὴν γραφὴν τοῦ Κλήμεντος ἐδημιούργησαν διαφόρους ὑποθέσεις, αἱ ὁποῖαι προϋποθέτουν τὴν φύσιν τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα, λαμβανόμενα ἐκ τῆς κίστης, ἐτίθεντο εἰς τὸν κάλαθον καὶ τὰνάπαλιν. Ἐδίδαξαν δ' ὅτι τὸ « *ἐργασάμενος* » δηλοῖ χειρισμὸν ὑπὸ τῶν μυστῶν τῶν ἀντικειμένων τούτων, καὶ δὴ ὁμοιώματος γυναικείου κτενός. Διὰ τοῦ χειρισμοῦ τούτου ἐδημιουργεῖτο δεσμός μετὰ τῆς θεᾶς καὶ τοῦ μύστου, μυστικὴ τις ἔνωσις. Τὰς διαφόρους ταύτας ὑποθέσεις σαφῶς συνοψίζει ὁ Γουδῆς εἰς τὴν περὶ

1. Στρωματεῖς, V, κεφ. XI, 71, 1 (689 P). Ὅρα καὶ τὸ σχόλιον εἰς Πλάτωνος Γοργίαν, 497, εἰς τὸ ὅποιον μετὰ τῶν ἄλλων λέγεται ὅτι τὸ μυσθῆναι πρότερον εἰς τὰ μικρὰ ἢ το ἀπαραίτητον, ἄλλως « *τῶν μεγάλων μετασχεῖν οὐκ ἦν θεμιτόν* ».

2. Πρβλ. Π ρ ό κ λ ο ν, εἰς Ἀλκιβ. 1, σ. 288 (Cousin): « Ὡς γὰρ τοῖς εἰς τὸν Ἑλευσινίαν τέμενος εἰσιούσιν ἐδηλοῦτο τὸ πρόγραμμα, μὴ χωρεῖν εἴσω τῶν ἀδύτων ἀμύητοις οὖσι καὶ ἀτελέστοις, οὕτω... ». Διὰ τοῦτο καὶ οἱ δοῦλοι, οἱ ὅποιοι εἰργάζοντο εἰς τὸν ἱερὸν χώρον, εἶχον προγενεστέρως μυσθῆ.

3. Καὶ ὁ Nilsson, *Greek Popular Religion*, σ. 45, ὁμοίως πιστεύει ὅτι τὸ « σύνθημα » ἐλέγετο εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς μυσήσεως, ἐν ᾧ ὁ Magnien, ἑ.ἀ., σ. 139 τὸ θέτει εἰς τὸ τέλος τῶν ἐποπτικῶν.

τῶν Μυστηρίων πραγματείαν του. Πολὺν ὁρθῶς δὲ προσθέτει ὅτι ἡ ἀγνεία ἦτο ἀπαραίτητος ὅρος τῆς μύσεως, ὅτι ἡ συνουσία ἐθεωρεῖτο πράξις οὐχὶ ἀγνή καὶ ὅτι θὰ ἦτο « παράλογον τὰ μυστήρια τῆς Ἑλευσίνος ἅμα μὲν νὰ ἀξιῶσι παρὰ τῶν μυστῶν αὐστηρὰν καθαρότητα, ἀγνείαν, ἅμα δὲ νὰ ὠθῶσιν αὐτοὺς εἰς τὸ μύσος ». Ὁ ὑποτιθέμενος χειρισμὸς τοῦ γυναικείου κτενὸς θὰ ἦτο ὅπως ἀνήθικος πράξις, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι μεταξὺ τῶν μυουμένων ἦσαν καὶ παῖδες καὶ νεάνιδες, οἱ ἀφ' ἐστίας μυούμενοι¹. Ἐὰν προσθέσωμεν ὅτι τὸ « σύνθημα » πιθανώτατα ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς πρώτης μύσεως εἰς τὰ μεγάλα Μυστήρια καὶ οὐχὶ εἰς τὸ τέλος οὐδὲ εἰς τὰ ἐποπτικά, θὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ ὑποθέσεις αὐταὶ εἶναι ἀπίθανοι. Διότι ἡ κατ' αὐτὰς δημιουργουμένη μυστικὴ ἔνωσις ἢ σχέσις τῆς θεᾶς καὶ τοῦ μύστου θὰ ἀπετέλει ἀσφαλῶς τὴν κατακλείδα τῆς τελετῆς καὶ τὸ « σύνθημα », τὸ εἰκονίζον τὴν σχέσιν ταύτην, θὰ ἦτο γνωστὸν μόνον εἰς τοὺς πλήρως μυηθέντας καὶ οὐχὶ εἰς τοὺς κατηχουμένους, οἱ ὅποιοι τὸ πρῶτον εἰσέρχοντο εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Δήμητρος τέμενος.

Ὅλαι αἱ μαρτυρίαι αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὰ « *ἱερά* », ὁμιλοῦν δι' ἐπίδειξιν μόνον τῶν « *ἱερῶν* » καὶ οὐχὶ διὰ χειρισμόν. Ὁ σπουδαιότερος τῶν ἱερέων τῆς Ἑλευσίνος εἶναι ὁ Ἱεροφάντης, οὕτως καλούμενος διότι φαίνει τὰ ἱερά ἢ διότι δεικνύει τὰ ἱερά. Κατὰ τὸν Ἡσύχιον ὁ ἱεροφάντης εἶναι ὁ μυσταγωγός, ἱερεὺς δὲ τὰ μυστήρια δεικνύων. Κατὰ τὸν Πλούταρχον, ὁ Ἀλκιβιάδης, φέρων « *στολὴν οἶαν περὶ ἱεροφάντης... δεικνύει τὰ ἱερά* »². Ὁ ἱεροφάντης Γλαῦκος « *ἔργια πᾶσιν ἔφαινε βροτοῖς φασίμβροτα Δηοῦς* »³. Ὁ Πausanias, προσπαθὼν νὰ ἐξηγήσῃ τὸ ὄνομα τοῦ Κναμίτου προσέθεσε: « *ὅστις δὲ ἤδη τελετὴν Ἑλευσίνι εἶδεν, ἢ τὰ καλούμενα Ὀρφικά ἐπελέξατο, οἶδεν δὲ λέγω* »⁴. Ὁ Ἀνδοκίδης, ἀποτεινόμενος πρὸς τοὺς μεμυημένους ἐκ τῶν δικαστῶν του, λέγει: « *πρὸς δὲ τούτοις μεμύησθε καὶ ἐοράκατε τοῖν θεοῖν τὰ ἱερά, ἵνα τιμαρῶσητε μὲν τοὺς ἀσεβοῦντας, σώζητε δὲ τοὺς μηδὲν ἀδικοῦντας* »⁵. Καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ λόγου « *κατ' Ἀνδοκίδου ἀσεβείας* », γράφει, « *οὗτος ἐνδὺς στολὴν, μιμούμενος τὰ ἱερά ἐπεδείκνυ τοῖς ἀμυήτοις καὶ εἶπε τῇ φωνῇ τὰ ἀπόρρητα* »⁶. Ὁ Ἡρακλῆς « *μὴ δυνάμενος ἰδεῖν τὰ μυστήρια, ἐπεὶ περ οὐκ ἦν ἡγνισμένος τὸν Κενταύρου φόνον ἀγνισθεὶς ὑπὸ Εὐμόλπον τότε ἐμνήθη* »⁷. Ὁ Ἀθηναῖος δαδοῦχος Καλλίας ὁμιλῶν πρὸς

1. Δ. Ν. Γουδῆς, Τὰ μυστήρια τῆς Ἑλευσίνος, σ. 88-91 ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Ἀλκιβιάδης, 22.

3. Ἀρχ. Ἐφημερίς, 1883, σ. 81.

4. I, 37, 4.

5. Περὶ Μυστηρίων, 31.

6. [Λυσίας] VI, 51.

7. Ἀπολλόδορος, Βιβλιοθ. II, 5. 12. Ὁ Ἡρακλῆς λέγει διὰ τὴν μύσην

τοὺς Σπαρτιάτας μεταξὺ ἄλλων εἶπε καὶ τὰ ἐξῆς σχετικὰ πρὸς τὰ Μυστήρια : « λέγεται μὲν Τριπτόλεμος ὁ ἡμέτερος πρόγονος τὰ Δήμητρος καὶ Κόρης ἄρρητα ἱερὰ πρῶτοις ξένοις **δεῖξαι** Ἡρακλεῖ τε τῷ ὑμετέρω ἀρχηγέτῃ καὶ Διοσκοῦροι τοῖν ὑμετέροιν πολίταιν »¹. Τέλος δὲ εἰς τὸν Ὅμηρικόν ὕμνον ἀναγινώσκομεν « ἄλβιος ὅς τὰ δ' **ὄπωπεν** ἐπιχθονίων ἀνθρώπων »². Νομίζω ὅτι αἱ μαρτυρίαι αὐταί, κατὰ τύχην σταχυολογημέναι, εἶναι ἀρκεταὶ διὰ νὰ πείσωσι τὸν ἀμφιβάλλοντα, ὅτι τὰ ἱερὰ ἐπεδεικνύοντο μόνον καὶ δὲν ἐδίδοντο εἰς τοὺς ἀπομένους πρὸς χειρισμόν³. Κατ' ἀκολουθίαν αὕτη ἡ βάσις τῶν ὑποθέσεων, ὁ χειρισμὸς δηλαδὴ τῶν ἱερῶν, ἀποδεικνύεται οὐχὶ ἀσφαλὲς καὶ ὥς ἐκ τούτου αἱ ὑποθέσεις αὐταὶ φαίνονται ἀπίθανοι.

Προτοῦ δεχθῆναι τις τὰς ὑποθέσεις αὐτὰς θὰ πρέπη νὰ ἐξακριβώσῃ ὅτι ὄντως ὁ γυναικεῖος κτεὶς περιλαμβάνετο μεταξὺ τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὅποια περιεῖχεν ἡ κίστη. Ὁ Κλήμης εἰς τὸν *Προτρεπικόν* του (II 22, 4-6) λέγει τὰ ἐξῆς σχετικὰ : « Οἶαι δὲ καὶ αἱ κίσται (αἱ) **μυστικάι**· δεῖ γὰρ ἀπογυμῶσαι τὰ ἅγια αὐτῶν καὶ τὰ ἄρρητα ἐξεῖπεν. Οὐδ' ὡς σῆμα ταῦτα καὶ πυραμίδες καὶ τολύπαι καὶ πόπανα πολυόμφαλα χόνδροι τε ἁλῶν καὶ δράκων, ὄργιον Διονύσου Βασσάρου ; Οὐχὶ δὲ ῥοῖαι πρὸς τοῖσδε καὶ κρέδαι (καρδιαὶ χειρ.) **νάρθηκές** τε καὶ **κιττοί**, πρὸς δὲ φθοῖς καὶ μήκωνες ; ταῦτ' ἔστιν αὐτῶν τὰ ἅγια. Καὶ προσέτι Γῆς (Wilamowitz' χειρ. τῆς) **Θέμιδος** τὰ ἀπόρρητα σύμβολα ὀρίανον, λύχνος, ξίφος, κτεὶς γυναικεῖος, (ὅς) **ἐστιν**, εὐφύμως καὶ μυστικῶς εἰπεῖν, μόριον γυναικεῖον. Ὡς τῆς ἐμφανοῦς ἀναισχυντίας ».

Τὰ ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος περιγραφόμενα ἀντικείμενα τῆς κίστης εἶναι σχετικῶς ἀβέβητα καὶ τὰ περισσότερα φαίνεται ὅτι εἶναι πλακούντια. Διὰ τοῦτο ὁ Lobeck τὸ « ἐργασάμενος » διορθώνει εἰς « ἐγγενεσάμενος » καὶ ὑποθέτει τὰ ἱερὰ δειπνα. Πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Κλήμης προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ τὴν φαυλότητα τῶν μυστηρίων καὶ διὰ τῶν Ἑλευσινίων. Ἐὰν εἶχεν ἀκούσει ἢ ἐγνώριζεν ὅτι εἰς τὴν ἱερὰν κίστην ὑπῆρχε τι, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὡς φαῦλον, τοῦτο θὰ ἀνέφερεν ἀσμένως. Διὰ τοῦτο εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι ἀποδίδει εἰδικῶς τὸν γυναικεῖον κτεῖνα εἰς τὴν λατρείαν τῆς Θέμιδος καὶ οὐχὶ τῆς Δήμητρος. Βεβαίως ὁ Θεοδώρητος λέγει :

του : « Τὰ μυστῶν δ' ὄργι' **εὐνύχσ' ἰδὼν** » (Εὐνύχσ' ἰδὼν, Ἡρ. Μαιν., στ. 613) καὶ ὁ Δημοσθένης κατὰ Νεαίρας 79 : « καὶ οὐδ' αὐταῖς ταῖς ὁρώσαις τὰ ἱερὰ ταῦτα οἶόν τ' ἔστι λέγειν πρὸς ἄλλον οὐδένα ».

1. Σενοφῶντος, Ἑλληνικά, VI, 3, 6.

2. Πρὸς Δήμητρα, στ. 480. Ὅρα καὶ Πινδάρου, Fragm. 137 (102) καὶ Σοφοκλέους, Fragm. 837 (= Noack² 753).

3. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἀρνοβίος, *Adversus gentes*, V, 26 ἐπαναλαμβάνει τὸ σύνθημα ἀλλὰ παραλείπει τὸ « ἐργασάμενος » : « ipsa denique verba quae rogati, sacrorum in acceptionibus, responditis *Jejunavi atque edibi cyceonem; ex cista sumpsi et in calathum (r)jemisi; accepi rursus, in cistulam transtuli* ».

« ἐν δὲ ταύταις ταῖς δηγγύρεσι πᾶν εἶδος ἀκολασίας ἀδεῶς ἐτολμᾶτο. Καὶ γὰρ αἱ τελεταὶ καὶ τὰ ὄργια τὰ τούτων εἶχεν αἰνίγματα, τὸν κτένα μὲν ἡ Ἑλευσίς, ἡ Φαλλαγωγία δὲ τὸν φαλλόν ». Ὁ Θεοδώρητος ὁμοῦς ἤκμασεν εἰς τὸν πέμπτον μ. Χ. αἰῶνα (423 - 458), εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν μόνον ἀμυδραὶ παραδόσεις ἦσαν γνωσταὶ καὶ αὐταὶ κάπως παρηλλαγμένοι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν γνωστικῶν καὶ τοῦ συγκρατισμοῦ. Πρὸς τοῦτοις ὁ ἴδιος ἐπίσκοπος εἰς τὴν ἰδίαν συγγραφὴν του λέγει : « καὶ τὸν τοῦ Διονύσου φαλλόν... ἐν τῇ Φαλλαγωγίᾳ παρὰ τῶν ὀργιαζόντων προσκυνούμενον, καὶ τὸν κτένα τὸν γυναικεῖον ἐν τοῖς Θεομοφορίοις παρὰ τῶν τετελεσμένων γυναιῶν θείας τιμῆς ἀξιούμενον »¹.

Μίαν ἀκόμη παρατήρησιν πρέπει νὰ κάμωμεν διὰ τὰς ὑποθέσεις, τὰς βασισθείσας εἰς τὸ « σύνθημα ». Εἶναι ἄρα γε ἐξηκριβωμένον ὅτι τὸ « σύνθημα » ἀνήκεν εἰς τὰ Μυστήρια τὰ τελούμενα εἰς τὴν Ἑλευσίνα τῆς Ἀττικῆς ; Βεβαίως ὁ Κλήμης ρητῶς λέγει « καῶσι τὸ σύνθημα Ἑλευσινίων μυστηρίων », ἀλλ', ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ὁ προεσβύτερος τῆς Ἀλεξανδρείας λέγει ὅτι ἡ σκηνὴ τῆς Βαυβοῦς ἀπετέλει μέρος τῶν « κρυφίων μυστηρίων τῶν Ἀθηναίων » καὶ δέχεται τὴν ἐν Ἑλευσίνι τῆς Ἀττικῆς ἐξέλιξιν αὐτῆς. Τοῦτο εἶναι ἀντίθετον πρὸς τὴν ἐξηκριβωμένην πραγματικότητα. Ὅταν ἔγραφε « καῶσι τὸ σύνθημα Ἑλευσινίων μυστηρίων » ὁ Κλήμης ἴσως εἶχεν ὑπ' ὄψει του τὰ μυστήρια τὰ τελούμενα εἰς τὴν Ἑλευσίνα τῆς Ἀλεξανδρείας κατὰ τὸν χαρακτηριστικὸν δὲ τρόπον του, τὸν ὁποῖον διαβλέπομεν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Βαυβοῦς, ἔδιδε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι πρόκειται περὶ τῶν περιφήμων Μυστηρίων τῆς Ἀττικῆς Ἑλευσίνος. Ὁ Pringsheim πρὸ ἐτῶν ὑπέδειξεν ὅτι ὁ « κάλαθος » πιθανῶς ἀνήκεν εἰς τὰ Ἑλευσινία μυστήρια τῆς Ἀλεξανδρείας². Καὶ ὁ βαθὺς γνώστης τῆς ἀρχαίας θρησκείας τῶν Ἑλλήνων Martin P. Nilsson δέχεται μόνον τὸ ἐνήστευσα καὶ ἔπιον τὸν κυκεῶνα, ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸ « σύνθημα » τῆς ἐν Ἀττικῇ Ἑλευσίνος. Κατ' αὐτὸν τὸ λοιπὸν μέρος τοῦ « συνθήματος » δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ἀπετέλει μέρος τοῦ « συνθήματος » ἐκείνου. « Εἶναι δυνατόν » λέγει « νὰ ἐλήφθῃ ἐκ τῶν μυστηρίων τῆς Δήμητρος τῆς Ἀλεξανδρείας »³. Καθ' ὅσον γνωρίζω, ἡ Ἑλευσινιακὴ παράδοσις, οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς οἱ μνημονεύοντες τὰ τῆς Ἀττικῆς Ἑλευσίνος καὶ αὐταὶ αἱ δλίγαι παραστάσεις εἰς τὴν τέχνην, αἱ διασωθεῖσαι μέχρις ἡμῶν, παριστᾶσι καὶ ὁμιλοῦσι μόνον διὰ τὴν κίστην. Ὁ « κάλαθος », ὅπως χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος μὲ « μυστηριακὴν σημασίαν » εἶναι ἄγνωστος εἰς τὴν Ἑλευσίνα τῆς Ἀττικῆς.

1. Ἑλληνικῶν θεραπευτικῆ παθημάτων, 7, 11 (p. 104) καὶ 3, 84 (p. 51).

2. H. G. Pringsheim, Archäologische Beiträge zur Geschichte des eleusinischen Kults, σ. 49, ὑποσ. 1, σ. 58. Ὅρα καὶ Γουδ ἡ ν, ἐ.δ., σ. 88, ὑποσ. 3.

3. Martin P. Nilsson, Greek Popular Religion, σ. 45.

Θὰ εἶναι ἀρκετὸν νὰ μνημονεύσωμεν τὰ ἐν Ἀνδανίᾳ τῆς Ἀρκαδίας τελούμενα τὰ γνωστὰ ἐκ τοῦ Πανσανίου καὶ ἐκ τῆς μεγάλης καὶ ἐπισημοῦς ἐπιγραφῆς «*περὶ ἱερῶν καὶ ἱερᾶν*». Τὰ ἱερὰ ταῦτα ἀναφέρει ὁ περιηγητὴς μετὰ μεγάλου σεβασμοῦ¹. «*Τὰ δὲ ἐς τὰς θεὰς τὰς Μεγάλας (δηλ. Δήμητρα καὶ Κόρην) — δρῶσι γὰρ καὶ ταύταις ἐν Καρνασίῳ τὴν τελετὴν — ἀπόρρητα ἔστω μοι· δεύτερα γὰρ σφισι νέμω σεμνότητος μετὰ γε Ἑλευσίνια*». Προσθέτει δ' ὅτι «*τὰ ὄργια κομίζων τῶν μεγάλων θεῶν Καύκων ἦλθεν ἐξ Ἑλευσίνος*». Εἰς τὰ ὄργια ἐκεῖνα εἰσήγαγε νέα στοιχεῖα καὶ ἐπέφερε μεταβολὰς βραδύτερον ὁ Μέθαιπος, ὁ ὁποῖος «*γένος μὲν ἦν Ἀθηναῖος, τελεστής δὲ καὶ ὀργίων [καὶ] παντοίων συνθέτης*». Εἰς τὸν Ἀθηναῖον τοῦτον «*συνθέτην ὀργίων*» πιθανῶς ὀφείλεται ἡ εἰς τὰ ἀρχικὰ μυστήρια εἰσαγωγή καὶ ἄλλων θεῶν, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων εὐρίσκομεν ἀναγεγραμμένα εἰς τὴν μεγάλην ἐπιγραφὴν. Μέρος τῆς ἀρχικῆς πομπῆς διαβλέπομεν εἰς τοὺς στίχους 30 κξ', ὅπου ἀναφέρεται ἡ σειρὰ τῆς πομπῆς· ἡ μαρτυρία δ' αὕτη εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα: «*Ἐν δὲ τῇ πομπῇ αἱ παρθέναι αἱ ἱεραὶ καθὼς ἂν λάχωντι ἄγουσαι τὰ ἄρματα ἐπικειμένα(ς) κίστας ἐχούσας ἱερὰ μυστικά· εἶπεν ἂ θοιναρμόστρια ἂ εἰς Δάματρος..., εἶπεν ἂ ἱερεα τᾶς Δάματρος...*». Ἡ περιγραφή αὕτη ἀσφαλῶς εἶναι ἀπὸ τῆς τῆς «*κομιδῆς*» τῶν Ἑλευσινίων ἱερῶν καὶ τῆς Ἑλευσινιακῆς πομπῆς. Ἐξ αὐτῆς δὲ διδασκόμεθα ὅτι τὰ μυστικά ἱερὰ ἐφυλάσσοντο εἰς κίστας. Ὁ κάλαθος δὲν ἔχει θέσιν εἰς τὴν πομπὴν τῆς Ἀνδανίας, ἀκριβῶς ὅπως οὐδεμίαν σχέσιν μυστηριακὴν εἶχε πρὸς τὰ ἱερὰ τῆς Ἑλευσίνος.

Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ ὁ Κλήμης ἀκόμη ὁμιλεῖ μόνον διὰ κίστας, ὅταν περιγράφῃ τὰ ἅγια καὶ ἀπόρρητα ἱερὰ τῶν μυστηρίων. Κάλαθος μὲ μυστηριακὴν ιδιότητα εἶναι γνωστὸς μόνον εἰς τὴν Ἀλεξανδρεῖαν. Καὶ ἐὰν ἔτι δεχθῶμεν ὥς ἀληθὴ τὴν μαρτυρίαν τοῦ σχολιαστοῦ τοῦ Καλλιμάχου, κατὰ τὴν ὁποίαν «*ὁ Φιλάδελφος Πτολεμαῖος κατὰ μίμησιν τῶν Ἀθηναίων ἔθην ἑνὰ ἴδρυσεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἐν οἷς καὶ τὴν τοῦ καλάθου πρόοδον· ἔθος γὰρ ἦν τοῖς Ἀθηναίοις ἐν ὀρισμένῃ ἡμέρᾳ ἐπὶ ὀχήματος φέρεσθαι κάλαθον ἐς τιμὴν τῆς Δήμητρος*», ἀκόμη καὶ τότε θὰ ἀναγκασθῶμεν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ Ἀθηναϊκὴ ἐκεῖνη τελετὴ δὲν εἶχε μυστηριακὴν σημασίαν καὶ σχέσιν πρὸς τὰ Μυστήρια τῆς Ἑλευσίνος². Μυστηριακὴν

1. Πανσανίας, IV, 33, 4. IV, 1, 5 καὶ 7. Τὸ ζήτημα τῶν μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας εἶναι πολύπλοκον καὶ θὰ ἀπαιτήσῃ ἰδίαν μελέτην, τὴν ὁποίαν ἐλπίζομεν νὰ δημοσιεύσωμεν προσεχῶς. Διὰ τὴν ἐπιγραφὴν ὄρα Dittenberger², ἀρ. 653. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ Ἀγνὴ τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἡ Κόρη. Θὰ εἶναι πολὺ μακρὸν νὰ δώσωμεν τὰς μαρτυρίας, τὰς ἀναφερούσας «*τὴν κίστην*» ἢ καὶ τὰς παραστάσεις τὰς ὁποίας ἔχομεν συλλέξει. Ἐπιφυλαττόμεθα νὰ κάμωμεν τοῦτο ἄλλοτε. Διὰ τὰς ἱερὰς κίστας ὄρα καὶ Πλουτάρχου, Φωκ., 28.

2. Ὅρα ἀνωτέρω, σ. 16.

σημασίαν ἀπέκτησεν ὁ κάλαθος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Καλλιμάχος εἰς τὸν ὕμνον του πρὸς Δήμητρα (I, στ. 1-6 καὶ 120-123) :

« Τῷ καλάθῳ κατιόντος ἐπιφνέγξασθε γυναῖκες·
 Δάματερ, μέγα χαῖρε, πολυτρόφε, πονλυμέδιμνε·
 τὸν κάλαθον κατιόντα [χαμαὶ θασεῖσθε βέβαλοι]
 μήδ' ἀπὸ τῷ τέγεος μήδ' ὑπόθεν αὐγάσσησθε,
 μὴ παῖς μηδὲ γυνὴ μὴδ' ἂ κατεχεύατο χαίταν

· · · · ·
 χῶς αἱ τὸν κάλαθον λευκότριχες ἵπποι ἄγοντι
 τέσσαρες, ὡς ἅμιν μεγάλα θεὸς εὐρύνασσα
 λευκὸν ἔαρ, λευκὸν δὲ θέρος καὶ χεῖμα φέροισα
 ἤξει καὶ φθινόπωρον, ἔτος δ' εἰς ἄλλο φυλαξεῖ ».

Οἱ στίχοι οὗτοι ἀποδεικνύουν τὴν μυστηριακὴν σημασίαν καὶ ἱερότητα τοῦ καλάθου καὶ δικαιολογοῦν τὴν θέσιν του εἰς τὸ « σύνθημα ». Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα λοιπὸν τὸ ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος διασωθὲν « σύνθημα », μολονότι καλεῖται Ἑλευσίνιον, ἀναφέρεται εἰς τὰ ἐν Ἑλευσίνι τῆς Ἀλεξανδρείας τελούμενα. Οἱ εὐφυνεῖς λοιπὸν καὶ ἐνδιαφέρουσαι ὑποθέσεις τοῦ Dietrich, τοῦ Körte, τοῦ Kern, τοῦ Picard, τοῦ Lobeck καὶ τοῦ Wilamowitz, καὶ ἐὰν ἔτι ἀληθεύουν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀμφιβάλλω, πρέπει νὰ ἀναχθοῦν εἰς τὰ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τελούμενα, τὰ ὁποῖα ἐκ τῆς σκηνῆς τῆς Βαυβοῦς ἀποδεικνύονται ἥπως διάφορα τῶν ἐν Ἑλευσίνι τῆς Ἀττικῆς τελουμένων. Ἐκ τοῦ « συνθήματος » τοῦ Κλήμεντος δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν, ὡς ἔπραξε καὶ ὁ Nilsson, τὸ « ἐνήστευσα ἔπιον τὸν κυκεῶνα » ὡς γνήσιον Ἑλευσινιακὸν μέρος. Ἴσως πρέπει νὰ προσθέσωμεν καὶ τὸ ἐκερνοφόρησα, διότι ἡ κερνοφορία ἀρχαιολογικῶς ἀποδεικνύεται ὡς ἀποτελοῦσα μέρος τῆς δοκιμασίας καὶ προπαρασκευῆς τῶν μουμένων εἰς τε τὰ μικρὰ καὶ τὰ μεγάλα Μυστήρια τῆς ἐν Ἀττικῇ Ἑλευσίνος¹.

Ἡ προσεκτικὴ ἐξέτασις τῶν μαρτυριῶν τοῦ Κλήμεντος ἀποδεικνύει, νομίζω, ὅτι τὰ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενα ἀφορῶσιν εἴτε τὰ μυστήρια τῆς Ρέας-Κυβέλης-Ἀττεως εἴτε τὰ τῆς Ἀλεξανδρείας ὅτι τὰ στηρίζει εἰς Ὀρφικὰς πηγὰς ἢ εἰς γνώσεις του τῆς ἐπιχωρίου παραδόσεως καὶ τελετῆς. Ἡ μακρὰ περὶ μυστηρίων μαρτυρία του, ἡ περιλαμβανομένη εἰς τὰς παραγράφους 13-15, ἀφορᾷ τὰ μυστήρια τῶν Φρυγῶν καὶ Σαβαζίων κυρίως· τὰ πρῶτα τὰ συγγέει ἢ ταυτίζει ἐσφαλμένως πρὸς τὰ μυστήρια τῆς Δήμητρος (τὰ Ἑλευσινιακὰ ἐξ ὑπαινιγμῶν) καὶ εἰς τὴν Δήμητρα ἀποδίδει πράξεις καὶ ἐπίθετον (Βρυμῶ) ἀνήκοντα εἰς τὴν Ρέαν. Ὁ ταυτισμὸς διαφόρων μυστηρίων καὶ λατρειῶν δὲν παρουσίαζε δυσκολίας διότι ὁ πρεσβύτερος τῆς Ἀλεξανδρείας

1. Ὅρα ἰδίᾳ τὸν πίνακα τῆς Νῆυνίου.

ἀκολουθεῖ τὴν ἐν χρήσει μέθοδον τῶν Ὀρφικῶν καὶ γνωστικῶν, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἐνθουσιώδεις πρόμαχοι τοῦ συγκρατισμοῦ καὶ τῆς θεοκρασίας. Ἰδιαίτε-
 ρως πρέπει νὰ τονίσωμεν ὅτι ὁ Κλήμης ἦτο πλησιέστερον πρὸς τὰ πράγματα
 ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους Χριστιανοὺς συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι ὁμιλοῦν διὰ τὰ
 μυστήρια, ὅτι ἦτο γνώστης τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τῶν ἐθνικῶν παρα-
 δόσεων, ὅτι ἔζησεν εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἤκμαζεν εἰσέτι τὸ ἐν Ἑλε-
 σίνι τῆς Ἀττικῆς ἱερὸν τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης, εἰς ἐποχὴν ὅμως κατὰ τὴν
 ὁποίαν οἱ Χριστιανοὶ Πατέρες προσεπάθουν νὰ προσηλυτίσουν τοὺς ἐθνικοὺς
 ἀποκαλύπτοντες τὰ τρωτὰ — τὰ πραγματικὰ καὶ τὰ ὑποθετικὰ — τῆς εἰδωλο-
 λατρίας. Ὁ Κλήμης δὲν ἐδυσκολεύετο δι' ὑπαινιγμῶν καὶ ταυτισμῶν, οἱ
 ὁποῖοι ἐφαίνοντο ἀληθοφανεῖς, νὰ δημιουργῇ κατηγορίας κατὰ τῶν ἐθνικῶν
 δοξασίων καὶ ἰδίᾳ κατὰ τῶν Μυστηρίων τῆς Ἑλευσίνος, τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν
 ἴδιον στόχον λόγῳ τοῦ κύρους των. Παρ' ὅλα ὅμως ταῦτα καὶ παρ' ὅλας
 τὰς προσπαθείας του δὲν κατώρθωσε νὰ εὔρῃ εἰς τὰ Μυστήρια «στοιχεῖα
 φαῦλα καὶ τερατείας ἔμπλεα». Ἀλλως θὰ τὰ περιελάμβανεν εἰς τὰς κατὰ τῶν
 Μυστηρίων κατηγορίας του. Ἡ περίφημος τοῦ ἀποστροφῆ πρὸς τὸν ἱερο-
 φάντην καὶ τὸν δαδουῆχον, τὴν ὁποίαν τόσον συχνὰ ἀναφέρουν οἱ νεώτεροι
 ἐρευνηταί, εἶναι ἀπλῆ ρητορική ἔξαρσις οὐδὲν τὸ οὐσιῶδες περιλαμβάνουσα
 (II 22, 7): «ἀπόσβesson, ὦ ἱεροφάντα, τὸ πῦρ· αἰδέσθητι, δαδουῆχε, τὰς
 λαμπάδας· ἐλέγχει σου τὸν Ἰακχον τὸ φῶς· ἐπίτρεπον ἀποκρύψαι τῇ νυκτὶ
 τὰ μυστήρια· σκότει τετιμήσθω τὰ ὄργια· τὸ πῦρ οὐχ ὑποκρίνεται· ἐλέγχειν
 καὶ κολάζειν κελεύεται». Ἐν ἀντιθέσει ἡ ἀποστροφή του πρὸς τὰ «ἅγια
 καὶ ἀληθῆ» μυστήρια ἀποδεικνύει τὴν ὑπόληψιν, ἂν ὅχι τὸν σεβασμόν, τὸν
 ὁποῖον, ἴσως παρὰ τὴν θέλησίν του, ἔτρεφε πρὸς τὰ Μυστήρια καὶ τοὺς
 ἱεροποιούς των (XII 120, 1-2): «Ὡ τῶν ἁγίων ὡς ἀληθῶς μυστηρίων,
 ὦ φωτὸς ἀκηράτου. Δαδουχοῦμαι τοὺς οὐρανούς καὶ τὸν θεὸν ἐποπιεῦσαι
 (Schwartz· ἐποπιεύσας χειρ.), ἅγιος γίνομαι μνούμενος, ἱεροφαντεῖ δὲ ὁ
 κύριος καὶ τὸν μύστην σφραγίζεται φωταγωγῶν, καὶ παρατίθεται τῷ πατρὶ
 τὸν πεπιστευκότα αἰῶσι τηρούμενον. Ταῦτα τῶν ἐμῶν μυστηρίων τὰ βακχεύ-
 ματα· εἰ βούλει, καὶ σὺ μου, καὶ χορεύσεις μετ' ἀγγέλων ἀμφὶ τὸν ἀγέ-
 νητον καὶ ἀνώλεθρον καὶ μόνον ὄντως θεόν, συννυμνοῦντος ἡμῖν τοῦ
 θεοῦ λόγου».

Εἰς τὴν ἀποστροφὴν ταύτην ὁ Κλήμης χρησιμοποιεῖ τὴν Ἑλευσινιακὴν
 ὁρολογίαν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἐπεχειρεῖ ἐὰν τὰ Μυστήρια
 ἦσαν ἀνήθικα καὶ ἐπαίσχυντα. Θὰ ἦτο πραγματικὴ ἱεροσυλία νὰ παριστᾷ τὸν
 θεὸν ὡς ἱεροφάντην, ἐὰν δὲν ἐπίστευεν ὅτι ὁ ἀνώτατος ἐκεῖνος λειτουργὸς
 τῶν Μυστηρίων ἦτο ἄμεμπτος τὸν χαρακτῆρα καὶ σχεδὸν ἱερὸν πρόσωπον.

Β' - Μαρτυρία Ἀστερίου ἐπισκόπου Ἀμασειας.

Εἶναι καιρὸς νὰ στραφῶμεν πρὸς τὰ γραφέντα κατὰ τῶν Μυστηρίων ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἀμασειας (τοῦ Πόντου) Ἀστερίου. Εἰς λόγον του, ἐπιγραφόμενον « Ἐγκώμιον εἰς τοὺς ἁγίους μάρτυρας », περιλαμβάνονται τὰ ἀκόλουθα διὰ τὰ Μυστήρια καὶ τὰς θεὰς τῆς Ἐλευσίως¹: « Οὐ σὺ Δήμητρα καὶ Κόρην ὑπὸ τῆς ἀνοίας σουτοῦ ἐθέωσας· ἐδείμω δὲ δύο γυναῖκας ναοὺς, καὶ θυαῖς ταύτας τιμᾶς, καὶ παντοίαις προσκυνεῖς θεραπείαις; Οὐ κεφάλαιον τῆς σῆς θρησκείας τὰ ἐν Ἐλευσίνι μυστήρια, καὶ δῆμος Ἀττικὸς, καὶ ἡ Ἑλλὰς πᾶσα συναίρει, ἵνα τελέσῃ ματαιότης; Οὐκ ἐκεῖ τὸ καταβάσιον τὸ σκοτεινόν, καὶ αἱ σεμναὶ τοῦ ἱεροφάντου πρὸς τὴν ἱέρειαν συντυχίαι, μόνον πρὸς μόνην; Οὐχ αἱ λαμπάδες σβέννυνται, καὶ ὁ πολὺς καὶ ἀναρίθμητος δῆμος τὴν σωτηρίαν αὐτῶν εἶναι νομίζουσι τὰ ἐν τῷ σκότῳ παρὰ τῶν δύο πραττόμενα; » Ἐν συνεχείᾳ δὲ ἀναφέρει τὸν Θηβαῖον Διόνυσον, τὸν Ἡρακλέα καὶ τὸν Ἀσκληπιόν, ὡς δείγματα ἀνθρώπων θεοποιηθέντων.

Ὁ Ἀστέριος μᾶς λέγει σαφῶς διατὶ ἐξιστορεῖ τὰ τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης, τὰ τοῦ Διονύσου, τοῦ Ἡρακλέους καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. « Ἡμεῖς » (δηλ. οἱ Χριστιανοί), λέγει, « μάρτυρας οὐ προσκυνοῦμεν, ἀλλὰ τιμῶμεν, ὡς γνησίους προσκυνητὰς Θεοῦ· οὐ σέβομεν ἀνθρώπους, θαυμάζομεν δὲ τοὺς ἐν καιρῷ πειρασμῶν καλῶς σεβασθέντας Θεῷ... οὐκ ἄμισθον δὲ τὴν εἰς αὐτοὺς σπουδὴν ἐπιδεικνύμεθα, ἀλλὰ τῆς προστασίας αὐτῶν τῆς πρὸς Θεὸν ἀπολαύομεν... Ποῖον οὖν ἐγκλημα, διὰ τιμῶντες μάρτυρας καὶ αὐτοὶ σπουδάζομεν ἀρέσκειν Θεῷ; τίς κατηγορία προστάταις προσφεύγειν; ἐξετάσωμεν λοιπὸν καὶ τὰ σά, εἰ τοῦ ἐγκλήματος ὁ κατηγορὸς καθαρεύεις. Καὶ πῶς, ὅς γε μυρίους τῶν τεθνεώτων ἀνθρώπων οὐ τιμᾶς, ἀλλ' ὡς θεοὺς προσκυνεῖς; » Φέρει δ' ὡς ἀποδεικτικὸν παράδειγμα τοῦ τελευταίου τοῦ ἐπιχειρήματος τὴν Δήμητρα καὶ Κόρην, τὸν Διόνυσον, τὸν Ἡρακλέα καὶ τὸν Ἀσκληπιὸν διὰ νὰ καταλήξῃ: « καὶ οὕτως ἐγὼ μὲν ἀθῶως ἀπελεύσομαι τοῦ ἐγκλήματος (οὐ γὰρ προσκυνῶ μάρτυρας, οὐδὲ νομίζω θεοὺς)· σὺ δὲ πέφηνas ἐνεχόμενος τοῖς ἐγκλήμασιν, καὶ ταῦτα κατηγορῶν ἑτέρων... Ἀνθρώπους γὰρ οὐ θεοὺς προσκυνῶν ἀποδέδειξαι. Ταῦτα πρὸς τὸν ἐθνικὸν ἐκ πολλῶν ὀλίγα ». Στρέφει δ' ἀμέσως κατωτέρω τὴν προσοχὴν του πρὸς τοὺς Ἰουδαίους.

Προτοῦ βασανίσωμεν τὴν περὶ τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων μαρτυρίαν τοῦ Ἀστερίου, θὰ πρέπη δι' ὀλίγων νὰ ἐξετάσωμεν τὴν ἐποχὴν, εἰς τὴν ὁποίαν ἔζησε καὶ τὴν σχετικὴν θέσιν τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας ἔναντι τῆς εἰδωλολατρείας. Ὁ Ἀστέριος ἤκμασε περὶ τὸ 400 μ.Χ., εἰς χρόνους δηλαδὴ κατὰ τοὺς ὁποίους ὁ Χριστιανισμὸς ὄχι μόνον εἶχε στερεωθῇ, ἀλλὰ κατεῖχεν

1. Migne, E.P., τ. 40, στήλ. 321 - 324.

εὐνοουμένην καὶ προνομιούχον θέσιν εἰς τὴν ἀνατολικὴν αὐτοκρατορίαν. Ἡ ὀλιγοχρόνιος βασιλεία τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου (361 - 363), κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ εἰδωλολατρεία ἠννοήθη, εἶχε παρῆλθαι καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς ὀφέλη εἶχον ἀφανισθῇ ὑπὸ τῶν αὐστηρῶν διαταγμάτων τοῦ Θεοδοσίου (379 - 395). Οἱ Χριστιανοί, ἰδίᾳ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν καὶ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἀστερίου ἐγένοντο οἱ διώκται καὶ οἱ ἐθνικοὶ οἱ διωκόμενοι, ναοὶ δὲ καὶ εἰδῶλα κατεστρέφοντο διὰ πυρός¹. Διὰ τῶν βασιλικῶν διαταγμάτων τοῦ Θεοδοσίου εἶχον ἀπαγορευθῇ αἱ θυσίαι, ἡ λατρεία τῶν εἰδώλων, ἡ εἰς τοὺς ἐθνικοὺς ναοὺς εἴσοδος καὶ αἱ ἀπόρρητοι τελεταί. Κατ' ἀντίθεσιν, αἱ χριστιανικαὶ τελεταί, προϊόντος τοῦ χρόνου, ἐγένοντο μεγαλοπρεπέστεραι, οἰκουμενικαὶ σύνοδοι συνεκροτοῦντο ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ αὐτοκράτορος αὐτοῦ², αἰρέσεις ἀνεφαίνοντο, ἀποδεικνύουσαι τὴν ζωτικότητα τῶν Χριστιανῶν, αὐτὸς δὲ ὁ αὐτοκράτωρ Θεοδόσιος ἐδέχθη νὰ ὑποβληθῇ εἰς ταπεινωτικὴν μετανοίαν, ἐπιβληθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἀμβροσίου. Ὁ Χριστιανισμὸς ἐπικρατεῖ καὶ ἐν τῇ ἀσφαλείᾳ τῆς ἐπικρατήσεώς του χάνει μέρος τῆς μαχητικότητός του, ἡ ὁποία τὸν ἐξαγατῆριζεν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Κλήμεντος καὶ τοῦ Ὠριγένης.

Ἐπιπολαία καὶ μόνον παραβολὴ τῶν λόγων τοῦ Ἀστερίου πρὸς τοὺς λόγους τοῦ Κλήμεντος θὰ ἐξαρκέσῃ ἵνα ἀποδείξῃ τὴν ἐπελθοῦσαν μεταβολὴν ἀπόψεων καὶ τελικοῦ σκοποῦ. Οἱ λόγοι τοῦ Ἀστερίου δὲν ἔχουν τὴν πολεμικὴν δξύτητα καὶ τὴν προσηλυτιστικὴν δύναμιν, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τοὺς λόγους τοῦ Κλήμεντος. Τὸ ὕφος του εἶναι μᾶλλον ἀπολογητικὸν καὶ οἱ λόγοι του ἀποσκοποῦν τὴν ἐνίσχυσιν τῶν Χριστιανῶν, εἰς τοὺς ὁποίους παρέχουν ἐπιχειρήματα διὰ νὰ ἀπαντοῦν εἰς τὰς κατηγορίας τῶν ἐθνικῶν καὶ τῶν Ἰουδαίων. Ἐπίσης πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι εἰς τοὺς λόγους τοῦ Ἀστερίου — καὶ διεσώθησαν ἐν ὄλῳ 21 — δὲν εὗρίσκομεν ἀπόδειξιν γνώσεως τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, οἷαν ἔχομεν διὰ τὸν Κλήμεντα, οὐδὲ τὴν σαφήνειαν καὶ θετικότητα, μετὰ τῆς ὁποίας ὁ πρεσβύτερος τῆς Ἀλεξανδρείας ἀναφέρει τὰς θρησκευτικὰς δοξασίας καὶ πράξεις τῶν ἐθνικῶν. Γενικότητες καὶ ἀβεβαιότης χαρακτηρίζουν τὰ ὑπὸ τοῦ Ἀστερίου λεγόμενα. Ἡ ὑπὸ ἐξέτασιν περικοπὴ του εἶναι καλὸν παράδειγμα τῆς ἀσφαλείας του καὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐπιχειρηματολογίας του, τρόπου ἐντέχνου ἀναμείξεως ἀληθειῶν, ἀνακριβειῶν, γενικοτήτων καὶ ὑποθέσεων ἀναποδείκτων. Αἱ θυσίαι καὶ αἱ τιμαὶ πρὸς τὴν Δήμητρα καὶ Κόρην, τὰς ὁποίας ἀναφέρει, εἶναι ἀλήθεια ἐπιμεμαρτυρημένη· ἄλλ' ἡ προβολὴ των ὡς δύο γυναικῶν ἄνευ ἀποδεικτικῶν λόγων εἶναι κολά-

1. Ὁρα Κ. Ἀμάντου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν ἱστορίαν, σ. 173. Τότε κατεστράφη τὸ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Σαραπεῖον.

2. Ὁ Θεοδόσιος, ὡς γνωστόν, συνεκάλεσε τὸ 381 τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει δευτέραν Οἰκουμενικὴν Σύνοδον.

σιμος¹. Οἱ δύο « ναοὶ » εἶναι ἀβέβαιοι, ἂν καὶ ἡ ὑπαρξὶς ναῶν πρὸς τιμὴν τῶν δύο θεῶν ἦτο παγκοίνως γνωστή. Θὰ ἦτο δεδικαιολογημένον νὰ ἐρωτησῇ τις; Ποιοὶ ἦσαν οἱ δύο ναοὶ καὶ ποῦ; εἰς τὴν Ἀμασειαν ἢ εἰς τὴν Ἑλευσῖνα; Πλήρης ἀσάφεια καλύπτει τὸ σημεῖον τοῦτο. Εἶναι πιθανὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Ἀστέριος ἀναφέρεται εἰς τὰ ἱερὰ τῆς Ἑλευσίνος, τὰ περιφημότερα ἱερὰ τῆς Δήμητρος, καὶ ἡ μνεῖα τῶν Μυστηρίων εἰς τὴν αὐτὴν παράγραφον ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσιν ταύτην. Ἀλλὰ τότε ἡ πληροφορία του δὲν εἶναι ἀκριβής, διότι, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, « τὸ... ἱερὸν εἶναι κοινὸν ἀμφοτέρων, ἐπιμελεῖσθαι δὲ Κήρυκας καὶ Εὐμολπίδας κατὰ τὰ πάτρια »². Καὶ αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Ἑλευσίνος ἀπέδειξαν ὅτι εἷς καὶ μόνος ναός, τὸ Τελεστήριον, ὑπῆρχεν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ τεμένους τῆς Δήμητρος. Τὰ ἐν Ἑλευσῖνι Μυστήρια ἀσφαλῶς ἦσαν κεφάλαιον σπουδαῖον τῆς ἐθνικῆς θρησκείας καὶ τελετῇ, εἰς τὴν ὁποίαν ἔσπευδεν ἅπασα ἡ Ἑλλάς, ἄλλοτε ὅμως καὶ ὄχι εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἀστερίου. Τοῦτο θὰ ἦτο ἐκ παραδόσεως γνωστὸν εἰς τὸν λαὸν τοῦ Πόντου, ἡ μετοχὴ ὅμως ἀπάσης τῆς Ἑλλάδος εἰς τοὺς περὶ τὸ 400 μ.Χ. χρόνους ἀντέκειτο εἰς τὴν πραγματικότητα. Αἱ λαμπάδες ἦσαν χαρακτηριστικαὶ τῶν Μυστηρίων, ἀλλὰ τὸ καταβάσιον ἦτο φανταστικόν. Περὶ τὰ ὀλίγα στοιχεῖα, τὰ παγκοίνως γνωστά, ὁ Ἀστέριος παραθέτει ἄλλα ἀσαφῆ ἢ ἀνακριβῆ, ἀλλὰ διὰ τῆς συναφείας καὶ αὐτὰ γίνονται ἀληθοφανῆ. Διὰ τοῦ τρόπου του τοῦτου φαίνεται ὅτι ἔπειθε τὰ μέλη τοῦ ποιμνίου του, καὶ διὰ τοῦ τρόπου τοῦτου ἐπιτυγχάνει νὰ πείθῃ καὶ νεωτέρους ἐρευνητάς, οἱ ὅποιοι ἀποβλέπουν μετὰ πίστεως εἰς τὰ γραφόμενά του.

Τὸ μόνον ἐπιχείρημα, τὸ ὁποῖον προβάλλουν οἱ ἀποδεχόμενοι ὡς ἀληθῆ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀστερίου εἶναι τὸ ἑξῆς: τὰ ὅσα λέγει ὁ ἐπίσκοπος Ἀμασειάς πρέπει νὰ ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν πραγματικότητα, διότι ἄλλως θὰ ἀπεδεικνύετο ὡς σφαλλόμενος ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν, οἱ ὅποιοι ὑποτίθεται ὅτι ἐγνώριζον τὴν πραγματικότητα αὐτήν. Εἶναι τὸ ἐπιχείρημα, τὸ ὁποῖον καὶ ἡμεῖς ἐχρησιμοποίησαμεν διὰ τὸν Κλήμεντα. Νομίζω ὅμως ὅτι τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο ἰσχύει διὰ τοὺς χρόνους τοῦ πρεσβυτέρου οὐχὶ ὅμως καὶ διὰ τοὺς χρόνους τοῦ ἐπισκόπου, τὴν γνώμην μου δὲ ταύτην στηρίζω εἰς τὰ ἀκόλουθα.

Οἱ λόγοι τοῦ Ἀστερίου εἶχον συγγραφῇ κυρίως διὰ τὴν τόνωσιν τοῦ ποιμνίου του, διὰ τοὺς Χριστιανούς τῆς περιοχῆς τῆς Ἀμασειάς. Πόσοι ἐκ τῶν ἐθνικῶν τῆς περιοχῆς ἐκείνης καὶ κατὰ τοὺς περὶ τὸ 400 μ.Χ. χρόνους εἶχον σαφῆ καὶ ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως γινῶσιν τῶν Μυστηρίων διὰ νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐλέγξουν τὰ ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου λεγόμενα; Οἱ νόμοι τοῦ Θεοδοσίου, οἱ ἐπιβάλλοντες σοβαρὰς χρηματικὰς ποινὰς καὶ ἔστιν ὅτε καὶ τὸν

1. Ὁ Τσοῦντας καὶ ὁ Σκιαῆς διορθῶνουν τὸ « δύο γυναῖους ναούς » εἰς « δύο γυναῖους ναούς »: ὅρα Δ.Ε.Ν.Α. 8 (1905), σ. 154.

2. Ἀθηναίων πολιτεία, 39, 2.

θάνατον εἰς ἐκείνους τῶν ἐθνικῶν, οἱ ὅποιοι ἐξηκολούθουν νὰ λατρεύουν τὰ εἰδῶλα καὶ νὰ παρακολουθοῦν ἀρρήτους τελετάς, δὲν ἦσαν ἐνισχυτικοὶ ἀναλήψεως μακροῦ ταξιδίου, σκοπὸς τοῦ ὁποίου θὰ ἦτο ἡ μύησις εἰς τὰ Ἑλεουσίνια Μυστήρια. Ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡ κανονικὴ λειτουργία τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἑλεουσίνος θὰ εἶχεν ἀποβῆ προβληματικὴ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Θεοδοσίου καὶ μετ' αὐτούς. Κατὰπτωσις καὶ τελεία παρακμὴ τοῦ ἱεροῦ ὑποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν ὧσων λέγει ὁ Εὐνάπιος διὰ τὸν ἱεροφάντην τῶν χρόνων τῆς καταστροφῆς τοῦ ἱεροῦ ὑπὸ τοῦ Ἀλαρίχου. Ὁ ἱεροφάντης ἐκεῖνος οὔτε Εὐμολπίδης ἦτο οὐδὲ καὶ Ἀθηναῖος ἀλλ' «ἐκ Θεοσιῶν ἐγένετο πατὴρ ὧν τῆς Μιθριακῆς τελετῆς» καὶ «ὃ μὴ θέμις ἱεροφαντικῶν ἀφασθαι θρόνων», ὡς προσέφητευσεν ὁ τελευταῖος γνήσιος τῆς Ἑλεουσίνος ἱεροφάντης Νεστόριος, «ἐπειδὴ θεοῖς ἐτέροις καθιέρωνται, καὶ ὁμῶμοκεν ἀρρήτους ὅρκους ἐτέρων ἱερῶν μὴ προσήσσεσθαι»¹.

Ἡ καταστροφή τοῦ ἱεροῦ ὑπὸ τοῦ Ἀλαρίχου τὸ 395, ἀσφαλῶς θὰ συνέβαλεν εἰς τὴν ὀριστικὴν του κατὰπτωσιν, εἰμὴ εἰς τὸν τέλειόν του ἀφανισμόν. Περὶ τὸ 400 μ.Χ., τοὺς χρόνους δηλαδὴ τῶν λόγων τοῦ Ἀστερίου, ἡ Ἑλεουσινιακὴ πηγὴ εἶχε παύσει λαλέουσα, αἱ λαμπάδες εἶχον σβεσθῇ, τὸ Τελεστήριον, εἰς τὸ ὁποῖον συνέρρεον οἱ μύσται καὶ τὸ Ἀνάκτορον τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης, πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ὁποίου ἄλλοτε ὁ ἱεροφάντης ἐν λαμπρᾷ περιβολῇ καὶ ἐν μέσῳ ἀπλέτου φωτὸς ἔφαινε τὰ ἱερά, εἶχον μεταβληθῇ εἰς σωρὸν ἑρείπιων. Ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἀστερίου ἦτο ἀσφαλὴς² εἰς τοὺς λόγους του θὰ ἠδύνατο νὰ εἴπῃ ὅτιδῆποτε κατὰ τῶν Μυστηρίων ἄνευ φόβου ἐλέγχου, διότι οἱ ἐθνικοὶ τῶν χρόνων του καὶ τῆς περιοχῆς του δὲν εἶχον παρὰ ἀσφαφεῖς παραδόσεις καὶ οὐχὶ ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως γνώσεις διὰ τὰ Μυστήρια τῆς Ἑλεουσίνος. Διὰ τοῦτο ἡ ἀλήθεια τῶν ὧσων λέγει θὰ κριθῇ ἀπὸ τὸ μέτρον τῆς συμφωνίας των πρὸς τὰ πράγματα, ὡς ἐξακριβοῦνται σήμερον. Εἶναι καιρὸς νὰ ἐξετάσωμεν τὴν περιφημον μαρτυρίαν του, κατόπιν τῶν ἀνωτέρω εἰσαγωγικῶν παρατηρήσεων, τὰς ὁποίας θὰ πρέπη νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει κατὰ τὴν ἐξέτασιν.

Αἱ συντυχίαι τοῦ ἱεροφάντου πρὸς τὴν ἱέρειαν καὶ οἱ ὑπαινιγμοί, οἱ σαφῶς δηλοῦντες τὰ ὑπ' αὐτῶν πραττόμενα εἰς τὰ σκοτεινὰ ὑπόγεια, ἀντίκεινται πρὸς τὰ ὅσα παραδίδονται περὶ τῆς ἀγνεύσεως τοῦ ἱεροφάντου. Πῶς ὁ ἀνώτατος ἐκεῖνος λειτουργὸς θὰ εἶχε πραγματικὴν συντυχίαν μὲ τὴν ἱέρειαν ἀφ' οὗ ἦτο κατὰ τὸν Ἰππόλυτον «αὐτὸς ὁ ἱεροφάντης οὐκ ἀποκεκομμένος μέν, ὡς ὁ Ἄττις, εὐδονυχισμένος δὲ διὰ κωνεῖου καὶ πᾶσαν ἀπηρτημένος τὴν σαρκικὴν γένεσιν»;² Πῶς ἡ ἐγκράτεια, ἡ ὁποία ἀπηρτεῖτο ἀπὸ τὸν ἱεροφάντην, καὶ ἡ ὁποία ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς μύστας, συνεβιβάζετο πρὸς τὴν

1. Εὐνάπιου, Βίοι σοφιστῶν (Μάξιμος), σ. 52 κῆξ. ἔκδ. Boissonade, 1822.

2. Ἰππολύτου, Φιλοσοφούμενα, V, 8, 40 (σ. 96, στίχ. 14-16 Wendland).

συντυχίαν; Ἡ ἀγνεία τοῦ ἱεροφάντου ἀποδεικνύεται ἐκ πολλῶν μαρτυριῶν. «*Οὐχ ἡγνευκας ὡς ἐκεῖνος*» (δηλ. ὡς ὁ ἱεροφάντης) λέγει ὁ Ἐπίκτητος¹. «*Ἦτιον ἐσθίων ἢ πίνων ὁ πρεσβύτες ἀφροδισίων τε ἀπεχόμενος ὥσπερ ἐὶ ἱεροφάντης*», διασφρίζει ὁ Στοβαῖος (Ἑπαινος γήρως)². Ἡ συνουσία γενικῶς, ὡς ὁ Γουδῆς ὀρθῶς παρετήρησεν, ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ὡς προᾶξι μυσσὰ καὶ οὐχὶ ἁγνή³; διὰ τοῦτο δέ, ὡς μάνθανομεν ἀπὸ ἐπιγραφάς, ἀπηγορεύετο ἀκόμη καὶ ἡ εἴσοδος εἰς τὰ ἱερά εἰς τοὺς μὴ ἀγνεύοντας ἀπὸ γυναικός. Πῶς εἰς τὸ ἱερὸν αὐτὸ τῆς Ἑλευσίνος θὰ ἐτελοῦντο ἔμπρακτοι συντυχίαι, εἰς τὰς ὁποίας θὰ μετεῖχεν ὁ ἱεροφάντης, ἡ ὁσιότης τοῦ ὁποίου εἶχε φθάσει εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ὥστε οὔτε καὶ τὸ ὄνομά του ἐπετρέπετο νὰ χρησιμοποιῶν οἱ γνωστοὶ καὶ οἱ φίλοι του;⁴ Τὸ μέγεθος τῆς ἀνοσιότητος μᾶς συντυχίας εἰς τὸ ἱερὸν νομίζω ὅτι δὲν κολάζεται ὑπὸ τῆς ὑποθέσεως ὅτι πρόκειται περὶ Ἱεροῦ Γάμου τὸν ὁποῖον καμμία ἀρχαία μαρτυρία δὲν ἀναφέρει.

Ἐὰν ἔτι οἱ ἐθνικοὶ περιέβαλον τὴν «συντυχίαν» δι' ὁσιότητος, ἀσφαλῶς οἱ Χριστιανοὶ θὰ τὴν ἐθεώρουν ὡς προᾶξιν βδελυρὰν καὶ μυσσάραν. Ἐὰν δὲ ἡ προᾶξις αὕτη ἦτο γνωστὴ εἰς τὸν Ἀστέριον, ὁ ὁποῖος ἤκμασε περὶ τὸ 400 μ.Χ. καὶ εἰς ἐποχὴν παρακμῆς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἑλευσίνος καὶ τῶν Μυστηρίων τῆς, θὰ ἔπρεπε νὰ ἦτο γνωστὴ καὶ εἰς τὸν Κλήμεντα καὶ εἰς τοὺς ἄλλους Πατέρας οἱ ὁποῖοι ἔζησαν εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν τὰ Μυστήρια διετήρουν ἀκόμη τὴν ἀρχαίαν τῶν αἰγλῆν. Διὰ τοῦτο, δυνάμεθα νὰ ἐρωτήσωμεν, δὲν ἀναφέρει ταύτην ὁ Κλήμης, ὁ ὁποῖος ἦτο πλησιέστερον πρὸς τὰ πράγματα καὶ εἶχε μεγαλυτέραν γνῶσιν τῶν δοξασιῶν τῶν ἐθνικῶν καὶ ἔδειξε περισσότερον ζῆλον διὰ τὴν ἀποκάλυψιν πράξεων, αἱ ὁποῖαι θὰ ἀπεδείκνυν τὸ ἄκρατον καὶ τὴν φαυλότητα τοῦ ἀρχαίου εἰδωλολατρικοῦ θρησκείματος; Φαίνεται ὅτι ἡ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τελουμένη ἄρρητος λατρεία δὲν ἐτελεῖτο μετὰ τὴν αὐστηρότητα ὡς ἡ ἐν τῇ Ἀττικῇ Ἑλευσίνι, διὰ τοῦτο καὶ ὁ Κλήμης ἠδυνήθη νὰ μᾶς δώσῃ πληροφορίας δι' αὐτήν. Ἐὰν ἡ «συντυχία τοῦ ἱεροφάντου πρὸς τὴν ἱέρειαν» ἦτο μέρος τῆς τελετῆς θὰ ἦτο γνωστὴ καὶ εἰς τὸν Κλήμεντα, ἀφ' οὗ ἦτο γνωστὴ εἰς τὸν μεταγενέστερον καὶ οὐχὶ τόσο καλῶς πληροφορημένον Ἀστέριον. Θὰ ἦτο δυνατόν εἰς τὸν Κλήμεντα νὰ ταυτίσῃ

1. Ἀρριανοῦ, Διατριβαὶ Ἐπικτήτου, III, 21, 16' «οὐκ ἐσθῆτα ἔχεις, ἣν δεῖ τὸν ἱεροφάντην, οὐ κόμην, οὐ στρόφιον ὅσον δεῖ, οὐ φωνήν, οὐχ ἡλικίαν, οὐχ ἡγνευκας ὡς ἐκεῖνος».

2. Τόμ. 4, σ. 73 Meineke.

3. Γουδῆς, ἔ.ἀ., σ. 90 κξξ. ὑποσ. 2, σελ. 91 ὅπου παραπομπαὶ εἰς ἐπιγραφάς. Ὅρα καὶ Ἡρόδοτον, II, 64 ὅπου λέγεται ὅτι μόνοι οἱ Αἰγύπτιοι καὶ οἱ Ἕλληνες ἀπαγορεύουσι «καὶ τὸ μὴ μίσεσθαι γυναιξὶ ἐν ἱεροῖσι μηδὲ ἀλούτους ἀπὸ γυναικῶν ἐς ἱερά ἐσιέναι».

4. Ὡς γνωστόν, ἡ Ἱερωνυμία ἐπεβλήθη ἰδίᾳ εἰς τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ τοὺς πρωτο-χριστιανικοὺς χρόνους.

τὸν Θεὸν τῶν Χριστιανῶν πρὸς τὸν ἱεροφάντην, ἐὰν ὁ λειτουργὸς ἐκεῖνος τῆς Δήμητρος δὲν εἶχε φήμην ὁσιότητος, ἐὰν καὶ ἡ ἐλαχίστη ὑπόνοια τὸν ἐβά-
ρυνεν, ἐὰν ἔπαιξε τὸ μέρος πρωταγωνιστοῦ εἰς πρᾶξιν, ἡ ὁποία δικαίως θὰ
ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν ὡς ρυπαρὰ καὶ ἀκόλαστος; Ἄς σημειωθῇ
πρὸς τοῦτοις ὅτι διὰ τῶν Μυστηρίων οἱ μύσται δὲν ἐξησφάλιζον τὴν σωτη-
ρίαν αὐτῶν. Ἡ «σωτηρία» ἦτο χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς Χριστιανι-
κῆς πίστεως ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐθνικὴν καὶ ὁ Ἀστέριος ἐλαφροῶ συνειδή-
σει τὴν ἐπιβάλλει εἰς τὰ Μυστήρια.

Ἀκόμη καὶ ἕτερον, ἴσως σπουδαιότερον ἐπιχείρημα ἔχομεν κατὰ τῆς
ἀποδοχῆς τῆς ἱστορίας τοῦ Ἀστερίου. Ὁ ἐπίσκοπος Ἀμασειᾶς βεβαίῳ τὴν
ὑπαρξιν εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἑλευσίνος «καταβάσιον σκοτεινοῦ», εἰς τὸ ὁποῖον
ἐγένοντο αἱ «*συντυχίαι τοῦ ἱεροφάντου πρὸς τὴν ἰέρειαν, μόνου πρὸς μόνην*»,
ὅπου τὰ ἐν τῷ «*οκότῳ παρὰ τῶν δύο πραττόμενα*» ἐλάμβανον χώραν.
Παρ' ὅλας τὰς προσπάθειάς τῶν ἐρευνητῶν καὶ τὰς ὑποθέσεις των, τὸ *κατα-
βάσιον* πρέπει νὰ εἶναι ὑπόγειον δωμάτιον, εἰς τὸ ὁποῖον καταβαίνει τις.
Ἄν τὰ ὑπὸ τοῦ Ἀστερίου λεγόμενα ἔχωνται ἀληθείας, τότε θὰ πρέπη εἰς
τὸ ἱερὸν τῆς Ἑλευσίνος, καὶ δὴ εἰς τὸ Τελεστήριον τῆς Δήμητρος, νὰ ἔχωμεν
τὸ ὑπόγειον τοῦτο δωμάτιον. Καὶ λέγομεν εἰς τὸ Τελεστήριον, διότι εἰς τὸν
ναὸν ἐκεῖνον συνεκεντροῦντο οἱ μύσται διὰ τὴν κατακλείδα τοῦλάχιστον τῆς
τελετῆς καὶ ἐκεῖ ἐτελοῦντο τὰ οὐσιώδη μέρη τῶν Μυστηρίων. Εἰς τὸ Τελε-
στήριον βεβαίως ὁ πολὺς καὶ ἀναρίθμητος δῆμος τοῦ Ἀστερίου θὰ ἀνέμενε
τὴν ἔκβασιν τῆς ὑποτιθεμένης συντυχίας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν, ὡς λέγει, ἐξηρ-
τᾶτο ἡ σωτηρία του. Αἱ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη
καὶ τῶν συνεργατῶν του γενόμεναι ἀνασκαφαὶ κατὰ τὴν τελευταίαν τριακον-
ταετίαν ἀπεκάλυψαν πλήρως τὴν ἔκτασιν τοῦ ἱεροῦ καὶ ἰδίᾳ τὴν ἔκτασιν τοῦ
Τελεστηρίου. Οὐδὲν καταβάσιον ἀπεκαλύφθη οὐδὲ καὶ ὑπάρχει πιθανότης νὰ
ἀποκαλυφθῇ, διότι εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Τελεστηρίου τοῦλάχιστον ὁ βράχος
πανταχοῦ ἀπεκαλύφθη. Μετὰ βεβαιότητος λοιπὸν δυνάμεθα νὰ τονίσωμεν
ὅτι εἰς τὴν Ἑλευσίνα δὲν ὑπάρχει καταβάσιον, ὅπως τὸ θέλει ὁ Ἀστέριος,
ἀλλ' ὅτι τοῦτο εὗρίσκετο μόνον εἰς τὴν φαντασίαν τοῦ ἀγαθοῦ ἐπισκόπου.
Ἀφ' οὗ δὲ τὸ «καταβάσιον» ἦτο ἀποκύημα τῆς φαντασίας του καὶ αἱ ἐν
αὐτῷ ὑποτεθεῖσαι συντυχίαι, τὰ πραττόμενα καὶ ὅλη ἡ ἱστορία του ἦτο φαν-
ταστικὴ καὶ δὲν δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν
τελουμένων εἰς τὰ Μυστήρια.

Θὰ ἦτο ἴσως ἐνδιαφέρον νὰ ἐξακριβωθῇ ἐὰν ὁ Ἀστέριος ἐφαντάσθη τὸ
«καταβάσιον» ἢ τὸ ἐδημιούργησε βασισθεὶς εἰς τὰς κυκλοφορούσας περὶ
μυστηρίων ἀσαφεῖς φήμας τῆς ἐποχῆς του. Ὁ Ἀστέριος ἦτο Μικρασιάτης,
εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν δὲ ἤκμασαν ἡ λατρεία καὶ τὰ μυστήρια τῆς Πέρας-Κυβέ-
λης. Δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ εἰς
τοὺς περὶ τὸ 400 μ.Χ. χρόνους θὰ ὑφίσταντο πολλαὶ διαδόσεις διὰ τὰ μυστή-

ρια ἐκεῖνα. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι ἡ τελετὴ τῆς Ρέας - Κυβέλης διεκρίνεται εἰς δύο μέρη, κατὰ τὸ πρῶτον τῶν ὁποίων οἱ μύσται ἐνήστευον καὶ ἐπένθουν καὶ κατὰ τὸ δεύτερον ἐξηδήλουν μεγάλην χαρὰν καὶ ἀγαλλίασιν¹. Τὸ πρῶτον μέρος φαίνεται ὅτι ἐλέγετο «κατάβασις»² καὶ εἰς ὠρισμένην ὥραν τοῦ μέρους τούτου ἀπετίθετο ὁ Ἄττις ἐπὶ νεκροκραββάτου ἐν μέσῳ θορήνων³. Ἡ σκηνὴ αὕτη ἴσως ἐγίνετο εἰς ὑπόγειον δωματίον. Εἰς τὴν περικοπὴν τοῦ Παναρίου, τὴν ὁποίαν ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω (σ. 23), οἱ μύσται «κατέρχονται λαμπαδηφόροι εἰς σκῆν τινὰ ὑπόγειον καὶ ἀναφέρουσι ξοάνον τι ξύλινον φορέῳ καθεζόμενον γυμνόν» κλπ. Βεβαίως ἐκεῖ ὁ Ἐπιφάνιος μᾶς λέγει ὅτι τὰ γραφόμενά του ἀναφέρονται εἰς τὴν Κόρην, δὲν ὑπάρχει ὁμως ἀμφιβολία ὅτι ἀποδίδει εἰς τὴν Κόρην λεπτομερείας τῆς τελετῆς τοῦ Ἄττεως καὶ τῆς Κυβέλης. Ὅτι ὑπόγεια δωματία ὑπῆρχον εἰς μερικὰ τοῦλάχιστον ἱερὰ τῆς Κυβέλης, ἢ ἐπιστεύετο ὅτι ὑπῆρχον, γίνεται φανερόν ἀπὸ τὰ γραφόμενα ὑπὸ τοῦ σχολιαστοῦ τοῦ Νικάνδρου⁴. Εἰς τὸν ἑβδομον στίχον τῶν «Ἀλεξίφαρμάκων»:

«ἦχί τε Πείης

Δοβρίνης θαλάμαι τε καὶ ὄργαστήριον Ἄττεω»

ὁ σχολιαστὴς παρατηρεῖ: «Δοβρίνης θαλάμαι· τόποι ἱεροὶ ὑπόγειοι ἀνακείμενοι τῇ Ῥέᾳ, ὅπου ἐκτεμνόμενοι τὰ μήδεα κατετίθεντο οἱ τῷ Ἄττει καὶ τῇ Ῥέᾳ λατρεύοντες. Εἰσὶ δὲ τὰ Δόβρινα ὄρη Φρυγίας ἢ τόπος Κυζίκου· δύο γάρ εἰσιν ἐν Κυζίκῳ, Δίδυμον καὶ Δόβρινον»⁵.

Εἰς τὴν ὑπαρξίν ὑπογείων δωματίων, χρησιμοποιουμένων εἰς τὴν λατρείαν τῆς Ρέας - Κυβέλης καὶ τοῦ Ἄττεως, ἢ εἰς τὴν φήμην ὑπάρξεως τοιούτων δωματίων, ὥς καὶ εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ ὅρου «κατάβασις» εἰς τὴν λατρείαν ἐκείνην, ἴσως ἔχομεν τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀστέ-

1. Σαλλουστιος, Περὶ θεῶν καὶ κόσμου, κ. 4 (Orelli, σ. 16): «ἐορτὴν ἄγομεν... Καὶ πρῶτον μὲν καὶ αὐτοί... ἐν κατηφείᾳ ἑσμέν οἷτον τε... ἀπεχόμεθα... εἴτα δένδρον τομαὶ καὶ νηστία... ἐπὶ τούτοις γάλακτος τροφή, ὥσπερ ἀγαγενομένων ἐφ' οἷς ἱλασθεῖται καὶ στέφανοι, καὶ πρὸς τοὺς θεοὺς οἷον ἐπάνοδος». Ὅρα καὶ Διόδωρον Σικ. 3, 59 καὶ Εὐσέβιον, Προπαρασκευὴ εὐαγγελικὴ, 1, 28 καὶ Ἰουλιανόν, Λόγοι, 168c: «αὐταὶ τοῦ βασιλέως Ἄττιδος αἱ θορηνοῦμεναι τέως φυγαὶ καὶ κρύψεις καὶ ἀφανισμοὶ καὶ αἱ δύσεις αἱ κατὰ τὸ ἄντρον. Arnobius, adv. gent., V, 6-7.

2. Μακρόβιος, Saturnalia, I, 21, 7: «ritu eorum (Phrygum) catabasi finita simulationesque luctus perata celebratur lætitiæ exordium».

3. Firmicius Maternus, de errore, κεφ. 22 (p. 111): «Nocte quadam simulacrum in lectica supinum ponitur, et per numeros digestis fletibus plangitur. Deinde cum se ficta lamentatione satiaverint, lumen infertur» κλπ.

4. Ὁ Νικάνδρος ἤκμασε τὸν 2ον π.Χ. αἰῶνα.

5. Ὁ Ἡρόδοτος, IV, 76, ἀναφέρει ἐορτὴν τῆς «μητρὸς τῶν θεῶν» εἰς Κυζίκον, ἢ ὁποῖα ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ ἥτο μεγαλοπρεπεστάτη. Ὅρα καὶ Παυσανίαν, VIII, 46, 4.

ριος διὰ τὴν δημιουργίαν τὸν μῦθον τοῦ «καταβασίου» τῆς Ἑλευσίνος καὶ τὰ ἐν αὐτῷ γινόμενα. Ὁ ἐπίσκοπος Ἀμασείας δὲν θὰ εἶχε καμμίαν δυσκολίαν νὰ ἀποδώσῃ τὰ τῆς μιᾶς ἐθνικῆς λατρείας εἰς ἄλλην, διότι τοῦτο ἦτο σύνηθες εἰς τοὺς Χριστιανοὺς Πατέρας. Ἀποδίδει δὲ εἰς τὰ Ἑλευσίνια Μυστήρια τὰς ἀσαφεῖς του πληροφορίας τῶν μυστηρίων τῆς Ρέας-Κυβέλης, διηγηθισμένas μὲ ὑπαινιγμοὺς ἀνθηθίκων σκηνῶν, διότι τὰ Μυστήρια ἐκεῖνα, παρ' ὅλην τὴν παρακμὴν των, κατεῖχον εἰς τὴν συνείδησιν τῶν ἐθνικῶν σπουδαιοτάτην θέσιν. Δὲν ἦτο δύσκολον εἰς τὸν Ἀστερίον νὰ ἀποδώσῃ ἀπρεπεῖς σκηνὰς εἰς τὰ Μυστήρια, διότι κατὰ τοὺς Χριστιανοὺς Πατέρας, τοὺς ὁποίους ἀσφαλῶς ἐγνώριζε, ταῦτα ἦσαν «ἀπάτης, τερατείας καὶ αἰσχύνης ἔμπλεα». Κατὰ ταῦτα ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀστερίου ἢ εἶναι ὅλως φανταστικὴ ἢ ἀντανakλᾷ ἀμυδρῶς παραδόσεις καὶ φήμας ἀφορώσας τὴν λατείαν τῆς Ρέας, ἥτοι παραδόσεις καὶ φήμας ξένas πρὸς τὴν Ἑλευσινιακὴν τελετὴν. Ἡ χρῆσις της λοιπὸν διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ὑποθέσεως Ἱεροῦ Γάμου εἰς τὰ Μυστήρια δὲν δικαιολογεῖται.

Ἐχομεν ἀκόμη μίαν μαρτυρίαν ἑτέρου Χριστιανοῦ Πατρός, τοῦ Λατίνου Τερτυλλιανοῦ, τοῦ γνωστοῦ ἐκ τοῦ ἀπολογητικοῦ λόγου, τὸν ὁποῖον ἔγραψεν ἐν ἔτει 197 μ.Χ. ἐπὶ αὐτοκράτορος Σεύηρου. Τὴν μαρτυρίαν ταύτην ἐπίσης ἐπικαλοῦνται οἱ ὑποστηρικταὶ τοῦ Ἱεροῦ Γάμου. Ὁ ἀπολογητὴς ἐκεῖνος ἐρωτᾷ: «*Cur rapitur sacerdos Cereris, si non tale Ceres passa est?*»¹ Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο δὲν εἶναι δύσκολος, ἀλλὰ συνήθως δὲν δίδεται. Οἱ μελετηταὶ τῶν Μυστηρίων γενικῶς παραδέχονται ὅτι τὸ θεῖον δρᾶμα τῆς ἀρπαγῆς τῆς Κόρης, τῶν περιπλανήσεων τῆς Δήμητρος καὶ τῆς ἐπανόδου τῆς Κόρης εἰς τὴν μητέρα της ἀπετέλει μέρος τοῦλάχιστον τῶν «δρωμένων» κατὰ τὴν τελετὴν. Τὰ πρόσωπα τῶν θεῶν τὰ ὑπεδύοντο οἱ κορυφαῖοι καὶ αἱ κορυφαῖαι τοῦ Ἑλευσινιακοῦ ἱερατείου. Τὴν Δήμητρα θὰ ὑπεδύετο ἡ ἱερεὶά της. Καθ' ὅσον εἶναι δυνατόν νὰ γνωρίζωμεν, φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε μία καὶ μόνη ἱερεία τῆς Δήμητρος, ἡ σπουδαιότης τῆς ὁποίας καταφαίνεται ἀπὸ τοῦ ὅτι ἦτο ἐπώνυμος τοῦ ἔτους ἐν Ἑλευσίνι καὶ ἰσόβιος². Εἰς τοὺς αὐτοκρατορικοὺς τοῦλάχιστον χρόνους ἡ ἱερεία αὕτη ὠνομάζετο ἱερεία τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης³. Ἡ ἱερεία ἐκεῖνη θὰ ὑπεδύετο τὸ μέρος τῶν θεῶν, πρῶτον τῆς Κόρης εἰς τὴν σκηνὴν τῆς ἀρπαγῆς καὶ κατόπιν τὸ μέρος τῆς Δήμητρος εἰς τὴν σκηνὴν τῶν περιπλανήσεων καὶ τῆς ἀφίξεώς της εἰς τὴν Ἑλευσῖνα. Εἰς τὴν τελικὴν σκηνὴν τῆς ἐπανόδου, ὅπου καὶ αἱ δύο θεαὶ ἦσαν ἐπὶ σκηνῆς, τὸ μέρος τῆς Κόρης θὰ τὸ ὑπεδύετο μία τῶν ἱεροφαντῖδων. Ὡστε ἡ ἀρπαγὴ τῆς ἱερείας τῆς Δήμητρος τοῦ Τερτυλλιανοῦ, τῆς

1. Tertullianus, Ad nat., 2, 7.

2. Ὅρα ἐπιγραφὴν δημοσιευθεῖσαν τὸ πρῶτον εἰς τὸ B.C.H., 1895, σ. 113.

3. Ὅρα ἐπιγραφὴν δημοσιευθεῖσαν τὸ πρῶτον εἰς τὴν Ἀρχ. Ἐφημερίδα, 1894, σ. 176.

ιερείας τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης τῆς ἐπιγραφῆς τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, δὲν ἦτο παρὰ ἡ ἀρπαγὴ τῆς ιερείας τῆς ὑποδομμένης τὸ πρόσωπον τῆς Κόρης εἰς τὴν σκηνὴν τῆς ἀρπαγῆς τῆς Κόρης ὑπὸ τοῦ Πλούτωνος. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀρπαγὴ τῆς ιερείας δὲν ὑποδεικνύει τὴν συντυχίαν τῆς Δήμητρος καὶ τοῦ ἱεροφάντου, τοῦ ἐκπροσωποῦντος θεόν τινα, ἀλλ' ἀπλῶς παριστᾷ τὴν ἀρπαγὴν τῆς Κόρης. Ἡ ἀπάντησις αὕτη εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦ Τερτυλλιανοῦ εἶναι συνεπὴς πρὸς ὅσα γνωρίζομεν καὶ ἀποδεικνύει τοῦτο ὡς ἄσχετον πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Ἱεροῦ Γάμου.

Ὁ σχολιαστὴς τοῦ Γοργίου τοῦ Πλάτωνος (497 c) γράφει: « ἐτελεῖτο δὲ ταῦτα (τὰ μυστήρια) καὶ *Δηοῖ καὶ Κόρη*, διὰ ταύτην μὲν Πλούτων ἀρπάξειε, *Δηοῖ δὲ μίγει Ζεὺς* ». Ἡ μαρτυρία αὕτη εἶναι πολὺ νεωτέρα καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ γράψας ταύτην στηρίζεται εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος λεχθέντα, τὰ ὁποῖα, ὡς εἶδομεν ἄνωτέρω, ἀναφέρονται πράγματι εἰς τὴν Ρέαν. Πόσον ὁ σχολιαστὴς χρησιμοποιεῖ τὸν Κλήμεντα ἀποδεικνύεται καὶ ἐξ ἐτέρου σχολίου του εἰς τοῦ Γοργίου 407 c: « ἐλέγετο περὶ τῶν μνουμένων ταῦτα: *ἐκ τυμπάνου ἔφαγον, ἐκ κυμβάλου ἔπιον, ἐκερνοφόρησα...* ὑπὸ παστὸν ὑπέδουν ». Τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Κλήμεντος εὐρίσκομεν καὶ εἰς πολὺ νεωτέρους σχολιαστὰς καὶ συγγραφεῖς. Διδακτικὰ εἶναι τὰ ὅσα γράφει διὰ τὰ Μυστήρια ὁ Μιχαὴλ Ψελλός¹: « Τὰ δέ γε μυστήρια τούτων, οἷα αὐτίκα τὰ Ἑλευσίνια, τὸν μυθικὸν ὑποκρίνεται Δία μειγνύμενον τῇ Δηοῖ, ἡγοῦν τῇ Δήμητρι, καὶ τῇ θυγατρὶ ταύτης Περσεφάτῃ, τῇ καὶ Κόρη. Ἐπειδὴ δὲ ἔμελλον καὶ ἀφροδίσοι ἐπὶ τῇ μυσῇ γίνεσθαι συμπλοκαί, ἀναδύεται πως ἡ Ἀφροδίτη ἀπὸ τινων πεπλασμένων μηδέων πελάγιοις. Εἴτα δὲ γαμήλιος λέγεται ἐπὶ τῇ Κόρῃ ὑμέναιος, καὶ ἐπάδουσιν οἱ τελούμενοι: « *Ἐκ τυμπάνου ἔφαγον, ἐκ κυμβάλων ἔπιον, ἐκερνοφόρησα, ὑπὸ τὸν παστὸν εἰσέδυν.* » Ὑποκρίνεται δὲ καὶ τὰς τῆς Δηοῦς ὠδῖνας. Ἰκετηρία γοῶν αὐτίκα Δηοῦς καὶ χολῆς πόσις καὶ καρδιαλγαί. Ἐφ' οἷς καὶ τι τραγοσκελὲς μῆμημα παθαινόμενον περὶ τοῖς διδύμοις, διτιπερὶ ὁ Ζεὺς, δίκας ἀποτιννὺς τῆς βίας τῇ Δήμητρι, τράγον ὄρχεις ἀποτεμών, τῷ κόλπῳ ταύτης κατέθετο ὥσπερ δὴ καὶ ἑαυτοῦ. Ἐπὶ πᾶσιν αἱ τοῦ Διονύσου τιμαὶ καὶ ἡ κύστις καὶ τὰ πολυόμφορα πόπανα, καὶ οἱ τῷ Σαβαζίῳ τελούμενοι καὶ οἱ μητριάζοντες, Κλώδωνες τε καὶ Μιμαλλόνες, καὶ τῖς ἡχῶν λέβης Θεοσπρώτειος, καὶ Δωδωναῖον χαλκεῖον· καὶ Κορύμβας ἄλλος, καὶ Κούρης ἕτερος, δαιμόνων μιμήματα. Ἐφ' οἷς ἡ Βαυβὼ τοὺς μηροὺς ἀνασυσραμένη, καὶ ὁ γυναικεῖος κτεῖς· οὕτω γὰρ ὀνομάζουσι τὴν αἰδῶ ἀισχυρόμενοι. Καὶ οὕτως ἐν αἰσχυρῷ τὴν τελετὴν καταλύουσιν ».

1. « Τίνα περὶ δαιμόνων δοξάζουσιν οἱ Ἕλληνες », Migne, E.Π., τ. 122, σ. 877 - 880 Α. Τὴν μαρτυρίαν ταύτην χρησιμοποιοῦν νεώτεροι ἐρευνῆται χωρὶς νὰ φροντίσουν νὰ ἐξακριβώσουν πρῶτον τὰ ἐν αὐτῇ λεγόμενα.

Ἀπλῇ καὶ μόνη παραβολῇ τῶν ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ λεγομένων πρὸς τὰς περὶ μυστηρίων μαρτυρίας τοῦ Κλήμεντος, τὰς ὁποίας παρεθέσαμεν ἄνωτέρω, θὰ ἀποδείξῃ πόσα ὁ πρῶτος ὀφείλει εἰς τὸν δεῦτερον. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ὁ Ψελλὸς δὲν χρησιμοποιεῖ τὰ ὑπὸ τοῦ Ἀστερίου γραφέντα, μολονότι ἐπισωρεύει κατὰ τῶν μυστηρίων ὅτιδήποτε ἦτο δυνατόν νὰ τὰ χαρακτηρίσῃ ὡς «ἐν αἰσχυρῷ» τελούμενα. Ἴσως τὰ παραλείπει διότι δὲν τὰ πιστεύει ἢ μᾶλλον διότι δὲν ἦσαν γνωστὰ εἰς αὐτόν, πράγμα τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει τὴν μικράν των ἀξίαν. Προφανῶς τὰ λεγόμενά του περὶ τοῦ «Δωδωναίου χαλκείου» στηρίζονται ἐπὶ τοῦ Ἀπολλοδώρου, περὶ θεῶν: «Φησὶ δ' Ἀπολλόδωρος Ἀθήνησι τὸν ἱεροφάντην τῆς Κόρης ἐπικαλουμένης ἐπικροῦναι τὸ λεγόμενον ἡχεῖον»¹.

Γ' – Μαρτυρία Ἰπολύτου.

Ὁ Ἰπολύτος, κατὰ τι μεταγενέστερος τοῦ Κλήμεντος, ἦτο μαθητὴς τοῦ Εἰρηναίου καὶ θερμοῦ θαυμαστῆς τοῦ Ὠριγένους. Ὡς πρεσβύτερος ἔζησεν εἰς τὴν Ρώμην κατὰ τὴν πρώτην πεντηκονταετίαν τῆς τρίτης μ.Χ. ἑκατονταετηρίδος. Καταδικασθεὶς τὸ 235 εἰς ἔξορίαν, λόγῳ τῆς κατὰ τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Καλλίστου ἀντιμαχίας του, κατέφυγεν εἰς τὴν Σαρδηνίαν. Μεταξὺ τῶν πολυαρίθμων συγγραμμάτων του καταλέγεται καὶ ὁ «*Λαβύρινθος ἢ Ἐλεγχος κατὰ πασῶν αἱρέσεων*», μακρὸν σύγγραμμα εἰς δώδεκα βιβλία, γραφὲν περὶ τὰ 230 μ.Χ.². Τὰ πέντε πρῶτα βιβλία φέρουσι καὶ ἴδιον τίτλον «*Φιλοσοφούμενα*» καὶ εἰς τὸ πέμπτον βιβλίον του (V 8, 38-42) εὐρίσκεται ἡ περίφημος περικοπὴ, ἡ παρασχοῦσα τόσα πράγματα ἀλλὰ καὶ τόσον ὕλικόν δι' ὑποθέσεις εἰς τοὺς μελετητὰς τῆς Ἑλεουσινιακῆς λατρείας. Ἡ περικοπὴ ἔχει ὡς ἑξῆς:

«*Αὐτός... ὁ Ἱερεμίας ἔλεγε· ἄνθρωπός ἐστι καὶ τίς γινώσεται αὐτόν;*» οὕτως, φησὶν, ἐστὶ πάνυ βαθεῖα καὶ δυσκατάληπτος ἡ τοῦ τελείου ἀνθρώπου γνῶσις. «*Ἀρχὴ γάρ, φησί, τελειώσεως γνῶσις ἀνθρώπου, θεοῦ δὲ γνῶσις ἀπηρισμένη τελειώσις*».

Λέγουσι δὲ αὐτὸν φησὶ, *Φρύγες καὶ χλοερὸν στάχυν τεθερισμένον, καὶ μετὰ τοὺς Φρύγας Ἀθηναῖοι μυοῦντες Ἑλευσίνια καὶ ἐπιδεικνύντες τοῖς ἐποπτεύουσιν τὸ μέγα καὶ θαυμαστὸν καὶ τελειότατον ἐποπτικὸν ἐκεῖ μυστήριον ἐν σιωπῇ, τεθερισμένον στάχυν. Ὁ δὲ στάχυσ*

1. Ἀπολλόδωρος παρὰ τῷ Σχολιαστ. Θεοκρίτου 2, 36 (Wendel) καὶ F.H.G. I, σ. 434b, ἀπόσπ. 36.

2. Τὸ σύγγραμμα τοῦτο ἀπεδίδετο εἰς τὸν Ὠριγένην διὰ τοῦτο εἰς τὴν Πατρολογίαν τοῦ Migne περιλαμβάνεται εἰς τὰ ἔργα τοῦ πατρὸς ἐκείνου: τόμ. 16, σ. 3150 διὰ τὴν περικοπὴν. Ἐκδ. Wendland, τ. III, σ. 96.

οὗτός ἐστι καὶ παρὰ Ἀθηναίους ὁ παρὰ τοῦ ἀχαρκτηρίστου φωστῆρ τέλειος μέγας, καθάπερ αὐτὸς ὁ ἱεροφάντης, οὐκ ἀποκεκομμένος μὲν, ὥς ὁ Ἄτις, εὐνουχισμένος δὲ διὰ κωνείου καὶ πᾶσαν ἀπρητημένος, τὴν σαρκικὴν γένεσιν, νυκτὸς ἐν Ἑλεουσίνῃ ὑπὸ πολλῶ πυρὶ τελῶν τὰ μεγάλα καὶ ἄροητα μυστήρια βοᾷ καὶ κέκραγε λέγων· ἱερὸν ἔτεκε πότνια κοῦρον Βριμῶ Βριμόν, τουτέστιν ἰσχυρὰ ἰσχυρόν. Πότνια δὲ ἐστὶ, φησὶν, ἡ γένεσις ἡ πνευματικὴ, ἡ ἐπουράνιος, ἡ ἄνω· ἰσχυρὸς δὲ ἐστὶν ὁ οὕτω γεννώμενος. Ἔστι γάρ τὸ λεγόμενον μυστήριον Ἑλευσίν καὶ ἀνακτόρειον Ἑλευσίν, ὅτι ἦλθομεν, φησὶν, οἱ πνευματικοὶ ἄνωθεν ἀπὸ τοῦ Ἀδάμαντος ὀνέντες κάτω ἐλεύσεσθαι γάρ, φησὶν, ἐστὶν ἔλθειν —, τὸ δὲ ἀνακτόρειον (διὰ) τὸ ἀνελθεῖν ἄνω. Τοῦτο, φησὶν, ἐστίν, ὃ λέγουσιν οἱ κατοργιασμένοι τῶν Ἑλεουσινίων τὰ (μεγάλα) μυστήρια».

Ἀπλῇ καὶ μόνῃ ἀνάγνωσις τῆς περικοπῆς θὰ καταδείξῃ ὅτι ὁ Ἰππόλυτος ἀναμινγνύει πληροφορίας, τὰς ὁποίας ἔχει περὶ τῶν Φρυγικῶν μυστηρίων μὲ τὰ ὀλίγιστα, τὰ ὁποῖα ἴσως γνωρίζει διὰ τὴν «τελετὴν» τῆς Ἑλεουσίνος, καὶ μὲ τὰ δόγματα τῶν γνωστικῶν-Ναασσηνῶν, πρὸς τὰ ὁποῖα προσπαθεῖ νὰ παραλληλίσῃ ἢ καὶ νὰ ταυτίσῃ τὰ τῶν μυστηρίων. Ὁ σκοπὸς του γίνεται ἀμέσως φανερὸς ἐξ ὧσιν λέγονται εἰς τὸ προοίμιον τοῦ πέμπτου βιβλίου του : « 1. Τάδε ἔνεστιν ἐν τῇ πέμπτῃ τοῦ κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἐλέγχον. 2. Τίνα οἱ Ναασσηνοὶ λέγουσιν οἱ ἑαυτοὺς γνωστικοὺς ἀποκαλοῦντες, καὶ ὅτι ἐκεῖνα δογματίζουσιν ἢ πρότερον οἱ Ἑλλήνων φιλόσοφοι ἐδογματίσαν καὶ οἱ τὰ μυστικά παραδόντες· ἀφ' ὧν τὰς ἀφορμὰς λαβόντες αἰρέσεις συνεστήσαντο ». « Οἱ τὰ μυστικά παραδόντες », εἶναι οἱ Φρύγες διότι εἰς τὰς δοξασίας αὐτῶν κυρίως ἀναφέρεται ἐν τῇ ἐπιχειρηματολογίᾳ του. Τὸν ἀναγεννηθέντα ἄνθρωπον, τὸν γενόμενον τέλειον, ταυτίζει (V 8 καὶ 9 σποράδην) πρὸς τὸν πάπαν τῶν Φρυγῶν καὶ ἐξηγεῖ διατὶ τὸν πάπαν καλοῦσι καὶ νέκυν καὶ θεὸν ἐκ μεταβολῆς καὶ αἰπόλον, τουτέστιν ὁ αἰεὶ πολὼν καὶ στρέφων καὶ περιελαύνων τὸν κόσμον ὅλον στροφῇ, καὶ τεθερισμένον στάχυν, κατόπιν δ' ἐξηγεῖ τὴν ὅλην περὶ ἀμυγδάλου δοξασίαν τῶν Φρυγῶν. Εἰς τὸ μέσον σχεδὸν τῆς μακρᾶς του ἐπιχειρηματολογίας εἰσάγει ἀποτόμως καὶ κάπως συγκεχυμένως τὰ περὶ τῶν Μυστηρίων τῆς Ἑλεουσίνος ἀπόρητα, τὰ ὁποῖα φαίνονται ξένα πρὸς τὴν ὅλην ἐκθεσὶν του. Ἡ πρὸς τὸν Ἄτιν ἀποστροφή (V 9, 8), διὰ τῆς ὁποίας συνοψίζει τὴν ἐπιχειρηματολογίαν του, ἀποδεικνύει πλήρως ὅτι τὰ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενα ἀφοροῦν τὰ περὶ Ρέας-Κυβέλης μυστήρια καὶ ὅτι τὰ περὶ Ἑλεουσινίων εἶναι ἐπίσπαντα : « Εἴτε Κρόνον γένος, εἴτε Διὸς μάκαρ », ἀναφωνεῖ, « εἴτε Ῥέας μεγάλας, χαῖρε (ὦ) τὸ κατηφές ἀκουσμα Ῥέας Ἄτι· σὲ καλοῦσι μὲν Ἀσσύριοι τριπόθητον Ἀδωνιν, ὅλη δ' Αἴγυπτος Ὅσιριν, ἐπουράνιον μὴνὸς κέρας Ἑλλη|νὶς σοφία... |...καὶ | οἱ Φρύγες ἄλλοτε μὲν Πάπαν, ποτὲ | δὲ (αὐ) νέκυν ἢ θεὸν ἢ τὸν ἄκαρπον ἢ | αἰπόλον, ἢ χλοερὸν στάχυν ἀμη|θέντα, ἢ ὃν πολύκαρπος ἔτικτεν ἀ|μύγδα-

λος ἀνέρα συρικτάν». Πρὸς τοῦτοις πρέπει νὰ τονίσωμεν ὅτι, καθὼς ἀποδεικνύουν τὰ ὅσα λέγει διὰ τὸ «ἀνακτόρειον», ὁ Ἰππόλυτος δὲν εἶχε ποτὲ μνηθῇ εἰς τὰ Μυστήρια τῆς Ἑλευσίνος. Ἄς ἐξετάσωμεν νῦν τὴν περικοπὴν μετὰ προσοχῆς.

Δύο πληροφορίαι, τὰς ὁποίας περιέχει ἡ περικοπή, φαίνονται ὡς σπουδαῖαι : τὰ ὅσα λέγει διὰ τὸν ἐν σιωπῇ τεθερισμένον στάχυν καὶ τὰ ὅσα περιλαμβάνει εἰς τὴν περὶ τῆς Βριμοῦς ρήτραν. Τὸν στάχυν ἀποκαλεῖ τὸ μέγα καὶ θαυμαστὸν καὶ τελειότατον ἐποπτικὸν μυστήριον τῶν Ἑλευσινίων. Ἀλλὰ συγχρόνως λέγει ὅτι οἱ Φρύγες, δηλαδὴ οἱ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ λάτρευε τῆς Ρέας, ἀποκαλοῦν τὸν θεὸν χλοερὸν στάχυν τεθερισμένον. Τὸν θεὸν αὐτὸν βραδύτερον ταυτίζει πρὸς τὸν Ἄτιν, τὸν ὁποῖον ἀποκαλεῖ χλοερὸν στάχυν ἀμηθέντα. Κατὰ τὸν Ἰππόλυτον, μετὰ τοὺς Φρύγας οἱ Ἀθηναῖοι εἰς τὰ Μυστήρια ἐπεδείκνυν τοῖς ἐποπτεύουσι τὸν τεθερισμένον στάχυν ὡς τὸ τελειότατον ἐποπτικὸν μυστήριον. Εἶναι δυνατόν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ τὰ ἐποπτικά τῆς Ἑλευσίνος ὁργανώσαντες ἐμιμήθησαν τοὺς Φρύγας, ὅτι ἠκολούθησαν τὸ παράδειγμα τῶν λάτρεων τῆς Ρέας καὶ τοῦ Ἄττεως ; Βεβαίως εἶναι δυνατόν νὰ ὑποθέσῃ τις τυχαίαν σύμπτωσιν δοξασιῶν δύο διαφόρων λατρειῶν, αἱ ὁποῖαι ἔχουν σχέσιν πρὸς τὴν γῆν καὶ τὴν ἐτησίαν βλάστησιν. Ἀλλὰ καὶ πάλιν διερωτώμεθα, ἐὰν ἦτο δυνατόν ὁ τεθερισμένος στάχυς νὰ ἀπετέλει «τὸ μέγα καὶ θαυμαστὸν καὶ τελειότατον ἐποπτικὸν μυστήριον» ἐν ᾧ τῶν ἀκολούθων δύο σημείων.

Ὁ σοφιστὴς Ἰμέριος, ὁ σύγχρονος τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὁ ζήσας ἐν Ἀθήναις καὶ γενόμενος διδάσκαλος πολλῶν, ἐν οἷς καὶ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ τοῦ Βασιλείου τοῦ μεγάλου, διεφύλαξε τὴν πληροφορίαν, κατὰ τὴν ὁποίαν «Ἄτικὸς... νόμος Ἑλευσίναδε ὡς μύστας φέρειν κελεύει καὶ δράγματα, ἡμέρον βίου γνωρίσματα»¹. Πῶς ἡ ἐπίδειξις στάχους εἰς τοὺς ἐπόπτας θὰ ἐθεωρεῖτο ὡς μέγα τι μυστήριον, ἀφ' οὗ ἀκόμη καὶ οἱ τὸ πρῶτον μνύμενοι ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ φέρωσιν εἰς τὴν τελετὴν δράγματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων βεβαίως θὰ ἦσαν καὶ τεθερισμένοι στάχυες ; Ἦσαν τόσον ἀφελεῖς οἱ μνύμενοι ; Ἀλλὰ μεταξὺ αὐτῶν κατελέγοντο καὶ οἱ ἐξάρχοντες εἰς τὴν τέχνην, τὰ γράμματα καὶ τὴν πολιτικὴν ! Βεβαίως οἱ μοναχοὶ τῶν Βουδιστικῶν ταγμάτων Ζὲν τῆς σημερινῆς Ἰαπωνίας προσπαθοῦν νὰ συγκεντρώσουν τὴν προσοχὴν καὶ σκέψιν των εἰς πράγματα καὶ ζητήματα κοινὰ καὶ τετριμμένα καὶ διὰ τοῦ τρόπου τούτου πιστεύουν ὅτι θὰ πλησιάσουν εἰς τελειότητα. Νομίζω ὅμως ὅτι ἡ νοοτροπία τῶν ἀρχαίων ἦτο τελείως διάφορος τῆς τῶν Βουδιστῶν.

Πρὸς τοῦτοις, κατὰ τὸν Τερτυλλιανὸν τὸ ἐπιδεικνυόμενον ἱερὸν σύμβολον ἦτο ὁ φαλλός : «Tota in adytis divinitas, tot suspiria eportarum,

1. Ἰμερίου, Λόγοι, Ζ, 2, p. 512.

totum signaculum linguae, simulacrum membri virilis revelatur »¹, γράφει ὁ Λατίνος ἀπολογητής. Ποῖον ἀπὸ τοὺς δύο νὰ πιστεύσωμεν, τὸν Ἰππόλυτον ἢ τὸν Τερτυλλιανόν; Ὁ στάχυς ἢ ὁ φαλλὸς ἦτο τὸ ἐπιδεικνυόμενον σύμβολον; Οὔτε τὸ ἐν οὔτε τὸ ἄλλο. Βεβαίως ὁ Magnien, προσπαθὼν νὰ συμβιβάσῃ τὰ ἀσυμβίβαστα, δέχεται ὅτι πρῶτον μὲν ἐπεδεικνύετο εἰς τοὺς ἐπόπτας ὁ στάχυς καὶ κατόπιν ὁ φαλλός². Ἄλλ' ἀρμόζει φαλλὸς εἰς τὴν τελετὴν τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης; Ὁ Magnien, ἀκολουθῶν τὸν Foucart δέχεται ὅτι ὁ Διόνυσος ἦτο ὁ θεὸς τῶν ἐποπτικῶν μυστηρίων. Τοῦτο ὁμῶς ἀντίκειται πρὸς τὰς ἐπιμεμαρτυρημένας πληροφορίας, τὰς ὁποίας ἔχομεν. Ἐὰν τὸ πρᾶγμα εἶχεν ὡς λέγει ὁ Magnien, τότε καὶ ὁ Διόνυσος θὰ ἀνεφέρετο μεταξὺ τῶν θεῶν τῆς Ἐλευσίνος εἰς τὰς Ἐλευσινιακὰς ἐπιγραφάς. Τοιοῦτόν τι δὲν συμβαίνει. Οὔτε δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν ἔστω καὶ μικρὰν ἐπίδρασιν τῆς Διονυσιακῆς λατρείας εἰς τὴν Ἐλευσίνα. Βεβαίως, πολὺ προσοχὴ ἐδόθη εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Στεφάνου λεγόμενα ἐν λέξει Ἄγρα καὶ Ἄγραι: « χωρίον... ἐν ᾧ τὰ μικρὰ μυστήρια ἐπιτελεῖται, μίμημα τῶν περὶ τὸν Διόνυσον ». Ἐδιδάχθη δηλαδὴ, ὅτι τὰ ἐν τοῖς μικροῖς Μυστηρίοις δρώμενα ἐλαμβάνοντο ἐκ τῶν Διονυσιακῶν μύθων. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ Διόνυσος εἰσάγεται εἰς τὰ Μυστήρια. Προτιμῶ τὴν προτεινομένην ὑπὸ τοῦ Γουδῆ ἐξήγησιν τῶν γραφομένων τοῦ Στεφάνου. « Ἡ τελευταία φράσις », λέγει ὁ Γουδῆς, « σημαίνει μιμικὰς παραστάσεις ἀναλόγους πρὸς τὰ δρώμενα περὶ τὸν Διόνυσον, πρὸς τὰς ἐν τῷ θεάτρῳ Διονυσιακὰς παραστάσεις »³. Φαίνεται παράδοξον εἰς ἡμᾶς τὸ νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἀφ' ἐνὸς μὲν αἱ δραματικαὶ παραστάσεις ἐκ τοῦ Διονυσιακοῦ κύκλου ἐδίδοντο εἰς τὰ μικρὰ Μυστήρια, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου τὰ περὶ τὸν Διόνυσον ἀπετέλουν τὰ Ἐποπτικά. Καὶ πάλιν φαίνεται εἰς ἡμᾶς τελείως ἀπίθανον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ Δημήτηρ καὶ ἡ Κόρη ἀπεκλείοντο ἀπὸ τὴν ἀνωτάτην μυστικὴν τελετὴν, ἡ ὁποία ἐγίνετο εἰς τὴν Ἐλευσίνα, πρὸς τιμὴν ἄλλου ἐπεισάκτου θεοῦ.

Κατὰ ταῦτα τὸ δίλημμα παραμένει: ποῖον πρέπει νὰ πιστεύσωμεν τὸν Ἰππόλυτον ἢ τὸν Τερτυλλιανόν; Καθ' ἡμᾶς ἡ μόνη ἀπάντησις εἶναι: οὔτε τὸν ἓνα οὔτε τὸν ἄλλον.

Ἡ δευτέρα μαρτυρία εἶναι σπουδαιότερα τῆς πρώτης, διότι ἐπ' αὐτῆς ἐστηρίχθη ἡ υπόθεσις τῆς τελετῆς τοῦ Ἱεροῦ Γάμου κατὰ τὰ Μυστήρια: « νυκτὸς ἐν Ἐλευσίνῃ ὑπὸ πολλῶ πυρὶ τελῶν τὰ μεγάλα καὶ ἄροητα μυστήρια βοᾷ (ὁ Ἱεροφάντης) καὶ κέκραγε λέγων Ἱερὸν ἔτεκε πότνια κοῦρον Βριμῶ Βριμόν', τουτέστιν ἰσχυρὰ ἰσχυρόν ». Ὁ Ἰππόλυτος δὲν ἀφήνει καμμίαν ἀμφιβολίαν ὅτι ἡ ρήτρα ἐλέγετο ὑπὸ τοῦ Ἱεροφάντου ἰσως πρὸς τὸ τέλος

1. Tertullianus, Valent. 1.

2. V. Magnien, Les mystères d'Éleusis, ἔκδ. 2, σ. 235.

3. Γουδῆς, ἔ.δ., σ. 29, ὑποσ. 2.

τῆς μυστηριακῆς τελετῆς. Καὶ πρῶτον ἐρωτῶμεν ἐὰν ὁ Ἱππόλυτος ἐγνώριζε τί ἐγένετο κατὰ τὰς μυστηριώτιδας νύκτας. Ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ὁ πρεσβύτερος τῆς Ρώμης δὲν εἶχε μνηθῆ εἰς τὰ Μυστήρια. Πῶς λοιπὸν ἐγνώριζε τί ἐλέγετο ὑπὸ τοῦ ἱεροφάντου; Οἱ λόγοι του φαίνονται ὡς εὐρίσκοντες ἀπήχησιν εἰς τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Ἀστερίου καὶ τοῦ Κλήμεντος. Εἶδομεν ὅμως ὅτι τὸ καταβάσιον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ πραττόμενα, τὰ ὁποῖα οἱ ὑποστηρικταὶ τοῦ Ἱεροῦ Γάμου δέχονται ὡς προηγηθέντα τῆς σκηνῆς τῆς Βριμῶς τοῦ Ἱππολύτου, ἦσαν ὅλως φανταστικά ἢ ἐποικήθησαν ἐπὶ τῇ βάσει ἀβεβαίων φημῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ μυστήρια τῆς Ρέας - Κυβέλης καὶ τοῦ Ἀττεως. Ἡ ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος ἀπόδοσις τοῦ ἐπιθέτου Βριμῶ εἰς τὴν Δήμητρα ἀπεδείχθη λανθασμένη καὶ ἀποτέλεσμα αὐθαιρέτου ταυτισμοῦ τῆς Ρέας πρὸς τὴν Δήμητρα. Τὸ ἐπίθετον Βριμῶ ἀνήκει εἰς τὴν Ρέαν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν Ἑλευσινίαν Δήμητρα. Καὶ ἡ Βριμῶ τῆς ρήτρας εἶναι ἡ Ρέα καὶ ἡ ρήτρα, ἐὰν ἀνήκει εἰς μυστήρια, ἀνήκειν εἰς τὰ Φρυγικὰ λεγόμενα μυστήρια καὶ κατὰ τὴν συγκρατικὴν συνήθειαν, τῆς ὁποίας θιασώτης εἶναι ὁ Ἱππόλυτος, ἀπεδόθη ἐσφαλμένως εἰς τὰ Ἑλευσινιακά. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν πρὸς στιγμὴν ἀφήσωμεν κατὰ μέρος τὴν ὑπὸ τοῦ ἐπιθέτου « Βριμῶ » ὑποδεικνυομένην πραγματικότητα καὶ ἐξετάσωμεν τὴν ρήτραν αὐτὴν θὰ ἴδωμεν ὅτι δὲν ἀνήκει εἰς τὰ Μυστήρια τῆς Ἑλευσίνος.

Ποῖος εἶναι ὁ Βριμός, τὸν ὁποῖον ἔτεκεν ἡ πότνια; Ἐὰν ἡ Βριμῶ ἦτο ἡ Δημήτηρ, τότε θὰ πρέπη νὰ ἀνεύρωμεν τὸν Βριμὸν εἰς τὰ περὶ τῆς θεᾶς μυθολογούμενα. Κατὰ τὴν Ἑλευσινιακὴν παράδοσιν, ὡς διεσώθη εἰς τὸν λεγόμενον Ὀμηρικὸν ὕμνον, ὁ μόνος θεῖος γόνος τῆς Δήμητρος ἦτο ἡ Κόρη - Φερεφάττη. Ἀλλὰ εἰς τὴν ρήτραν γίνεται λόγος περὶ κούρου καὶ οὐχὶ κόρης.

Ἐκ τῆς Ἡσιοδείου *Θεογονίας* καὶ ἐκ τῆς *Ὀδυσσεΐας* τοῦ Ὀμήρου μαθαίνομεν τὰς σχέσεις τῆς Δήμητρος καὶ τοῦ Ἰασίωνος:

« ὥς δ' ὀπότ' Ἰασίῳ ἐϋπλόκαμος Δημήτηρ,
ὅθ' θυμῷ εἴξασα, μίγη φιλότῃ καὶ εὐνῇ
νειῶ ἔνι τριπόλῳ ».

ψάλλει ὁ Ὀμηρος¹. Κατὰ τὸν Ἡσίοδον² ἐκ τῆς σχέσεως ταύτης ἐγεννήθη ὁ Πλούτος:

« Δημήτηρ μὲν Πλούτον ἐγείνατο, δῖα θεάων,
Ἰασίῳ ἥρωϊ μίγεισ' ἐρατῇ φιλότῃ
νειῶ ἔνι τριπόλῳ, Κρήτης ἐν πίονι δήμῳ ».

Εἶναι δυνατόν νὰ ταυτίσωμεν τὸν Πλούτον τοῦ Ἡσιόδου καὶ τὸν Βριμὸν τῆς ρήτρας; Νομίζω ὅτι ὁ ταυτισμὸς οὗτος εἶναι ἀδύνατος. Εἶναι προ-

1. Ὀδυσσεΐα, ε, 125 - 127.

2. Θεογονία, 969 ἐξ.

φανὲς ὅτι εἰς τὴν Ἑσιόδειον γέννησιν τοῦ Πλούτου πρέπει νὰ διδῶμεν τὴν πίσιν τῶν ἀνθρώπων ὅτι ἐκ τῆς γῆς καὶ ἐκ τῆς καλλιεργείας τῆς γῆς πηγάζει ὁ πλοῦτος. Αἱ θεαὶ εἶναι αἱ δότεραι τοῦ πλούτου, ὅπως διδάσκει καὶ ὁ Ὅμηρικὸς ὕμνος διὰ τῶν στίχων 486-489:

*« μέγ' ὄλβιος, ὃν τιν' ἐκεῖναι
προφρονέως φίλωνται ἐπιχθονίων ἀνθρώπων
αἴψα δὲ οἱ πέμπουσιν ἐφέστιον ἐς μέγα δῶμα
Πλοῦτον, ὃς ἀνθρώποις ἄφενος θνητοῖσι δίδωσιν ».*

Παραπλησίαν ἰδέαν ἐπροσωποποίησεν ὁ Κηφισόδοτος εἰς τὸ σύνταγμα τοῦ τῆς Εἰρήνης φερούσης τὸν Πλοῦτον ἀντὶ τῆς Δήμητρος εἰς τὸ σύνταγμα ἐκεῖνο ἔχομεν τὴν Εἰρήνην.

Πρὸς τοῦτοις, εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς τὴν τέχνην παριστάνοντο ἐκ τῆς μυθολογίας τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης μόνον τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὅποια δὲν ἦσαν οὐσιώδη ἢ τὰ ὅποια δὲν συμπεριελαμβάνοντο εἰς τὴν τελετὴν τῶν Μυστηρίων. Αἱ πολλαὶ παραστάσεις τῆς ἀποστολῆς τοῦ Τριπτόλεμου π.χ., ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ μυθολογουμένη αὕτη ἀποστολὴ δὲν ἦτο μέρος τῆς μυστηριακῆς τελετῆς. Ὁ Πλοῦτος ὑπάγεται εἰς τὴν αὐτὴν μὲ τὸν Τριπτόλεμον κατηγορίαν, διότι καὶ αὐτὸν παριστᾷσι μετὰ τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης οἱ ἀγγειογράφοι τοῦ τέλους τοῦ πέμπτου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ τετάρτου π.Χ. αἰῶνος¹. Ἡ διάκρισις αὕτη γίνεται φανερά καὶ ἐκ τῶν ὧσων λέγει ὁ Ἰσοκράτης εἰς τὸν *Πανηγυρικόν* του²: « *Δήμητρος γὰρ ἀφικομένης εἰς τὴν χώραν... καὶ δούσης δωρεὰς διττάς, αἵπερ μέγιστα τυγχάνουσιν οὔσαι, τοὺς τε καρπούς, ... καὶ τὴν τελετὴν... οὕτως ἡ πόλις ἡμῶν οὐ μόνον θεοφιλῶς ἀλλὰ καὶ φιλανθρώπως ἔσχεν, ὥστε κυρία γενομένη τοσοῦτων ἀγαθῶν οὐκ ἐφθόνησε τοῖς ἄλλοις, ἀλλ' ὧν ἔλαβεν ἅπασι μετέδωκε* ». Βεβαίως ὁ Τριπτόλεμος καὶ ὁ Πλοῦτος ἀνήκουν εἰς τὴν δωρεὰν τῶν καρπῶν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν δωρεὰν τῆς τελετῆς. Ἀσφαλῶς λοιπόν, ὁ Πλοῦτος δὲν δύναται νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν κοῦρον, τὸν ὁποῖον ἔτεκεν ἡ Βριμώ.

Μερικοὶ ἐρευνῆται ἐταύτισαν τὸν Βριμὸν μὲ τὸν Ἰαχον. Καὶ αὐτὸς ὁ ταυτισμὸς δὲν εἶναι ὀρθός. Ὁ Βριμὸς θὰ πρέπει νὰ εἶχε σπουδαίαν θέσιν

1. Ἡ περισσότερον γνωστὴ παράστασις τοῦ Πλούτου εἶναι ἡ ἐπὶ τῆς ὕδρας τῆς Ρόδου νῦν ἐν Κωνσταντινουπόλει: M. P. Nilsson, *Gesch. der. griech. Religion*, I, πίν. 44, εἰκ. 1. Greek Popular, Religion, εἰκ. 24. Ἄλλαι γνωσταὶ παραστάσεις εἶναι ἡ ἐπὶ τῆς πελίκης τοῦ Hermitage, L. B. Farnell, *Cults of the Greek States*, III, πίν. 18. Ἡ ἐπὶ τῆς ἐτέρας πελίκης τοῦ αὐτοῦ μουσείου παράστασις εἶναι κάπως ἀμφίβολος: Furtwängler-Reichhold, *Griechische Vasenmalerei*, πίν. 70. Ὅρα καὶ τὸ ἐν Tübingen παράδειγμα: Watzinger, *Griechische Vasen in Tübingen*, πίν. 40.

2. *Πανηγυρικός*, 28.

εἰς τὰ μυστήρια, εἰς τὰ ὁποῖα ἀνῆκεν, εἰς τὰ ἐποπτικὰ μυστήρια τῆς Ἑλευσίνος, ἐὰν ἀνῆκεν εἰς ταῦτα. Ἄλλ' ἐν Ἑλευσίνι ὁ Ἰακχος, τοῦλάχιστον εἰς τὴν Κλασσικὴν ἐποχὴν, δὲν ἦτο παρὰ ἡ προσωποποιήσις τῶν ἱαχῶν καὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τῆς ἱεράς πομπῆς καὶ προσετέθη εἰς τὴν Ἑλευσινιακὴν τελετὴν εἰς χρόνους μετὰ - Σολωνεῖους ἴσως. Ἐν Ἀθήναις ἐγένετο δημοφιλὴς μετὰ τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν, διότι ἐπιστεύθη ὅτι ἐβοήθησε τὴν κατὰ τῶν Περσῶν προσπάθειαν¹. Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν καὶ ἐκ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων διδασκόμεθα ὅτι τὰ καθήκοντα τοῦ Ἰαχχοῦ περιορίζοντο εἰς τὰ τῆς πομπῆς καὶ ὅτι δὲν εἶχε μέρος εἰς τὴν τελετὴν. Ὁ Ἰακχος οὕτε ναὸν εἶχε εἰς τὴν Ἑλευσῖνα, οὕτε βωμὸν καὶ ἐκάστοτε ἐλαμβάνετο ἰδιαίτερα μέριμνα διὰ τὴν ὑποδοχὴν καὶ φιλοξενίαν του εἰς τὴν Ἑλευσῖνα². Ἀσφαλῶς ὁ Ἰακχος δὲν ἦτο ὁ Βριμός.

Οὔτε καὶ ὁ Διόνυσος ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι ὁ Βριμός, διότι κατὰ τὴν Ἑσιόδειον *Θεογονίαν*, τὴν ὁποίαν φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ καὶ ἡ Ἑλευσινιακὴ παράδοσις, ἡ Σεμέλη ἦτο ἡ μήτηρ του. Καὶ κατὰ τὴν Ὀρφικὴν παράδοσιν ἡ Περσεφόνη καὶ οὐχὶ ἡ Δημήτηρ, μιγεῖσα μετὰ τοῦ Διός, ἐγέννησε τὸν Διόνυσον. Ἡ μελέτη τῶν γνωστῶν στοιχείων καὶ ἰδίᾳ τῶν ἐπιγραφῶν ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Διόνυσος οὐδεμίαν θέσιν εἶχεν εἰς τὰ Μυστήρια οὐδὲ καὶ ἐπίδρασιν³.

Θὰ ἦτο δυνατόν ἄρα γε νὰ ταυτίσωμεν τὸν Βριμὸν μὲ τὸν Εὐβουλέα; Ὁ θνητὸς ἡ ἥρωας Εὐβουλεύς εἶναι σχετικῶς μεταγενεστέρα μορφή εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Ἑλευσινίων. Δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸν Ὀμηρικὸν ὕμνον καὶ βραδύτερον παρουσιάζεται ὡς ὁ συβώτης, ὁ ὁποῖος ἠφανίσθη μετὰ τῶν χοίρων του εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Πλούτωνος ἀνοιγὲν χάσμα. Κατὰ τὴν μεταγενεστέραν παράδοσιν ὁ συβώτης Εὐβουλεύς εἶναι υἱὸς τοῦ Δυσάλλη καὶ τῆς Βαυβοῦς καὶ ἔφηβος ἤδη κατὰ τὴν ἀρπαγὴν. Ὡστε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τὸν ταυτί-

1. Ὅρα τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἡροδότου, VIII, 65: «...τὴν δὲ ὁρτὴν ταύτην ἄγονοι Ἀθηναῖοι ἀνὰ πάντα ἔτια τῇ Μητρὶ καὶ τῇ Κόρῃ, καὶ αὐτῶν τε ὁ βουλόμενος καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων μυεῖται· καὶ τὴν φωνὴν τῆς ἀκούεις ἐν ταύτῃ τῇ ὁρτῇ ἱαχάζουσι».

2. Ὅρα ἐπιγραφὴν δημοσιευθεῖσαν τὸ πρῶτον εἰς τὴν Ἀρχ. Ἐφημερίδα, 1887, σ. 177: «...ἐπεμελήθησαν δὲ καὶ τῆς ἁλαδὲ ἐλάσεως καὶ τῆς Ἑλευσίνι τοῦ Ἰαχχοῦ ὑποδοχῆς». Εἰς τὴν πινακίδα τῆς Νῦννιου ἔχομεν παράστασιν τοῦ Ἰαχχοῦ.

3. Ὅρα ἀνωτέρω, σ. 44. Τὸ ὄνομα τοῦ Διονύσου δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸς ἐπισημοὺς ἐπιγραφὰς τῶν *προτελείων*, ἡ δὲ ἐπιγραφὴ γυναικὸς «*sacratæ apud Eleusinam deo Iaccho, Cereri et Coræ, sacratæ apud Laernam deo Libero et Cereri et Coræ*» (C.I. Latin, VI, 1780) ἀνήκει εἰς πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους (342 μ.Χ.), καθ' οὓς τὰ τῆς Ἑλευσίνος εἶχον ἴσως μεταβληθῇ. Καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Κικέρωνος, de Nat. Deor. 2, 62 δὲν δύναται νὰ ἀποδοθῇ μετὰ βεβαιότητος εἰς τὰ Μυστήρια τῆς Ἑλευσίνος· μάλλον ἔχει σχέσιν πρὸς τὰ Ὀρφικὰ - Διονυσιακὰ μυστήρια.

σωμεν μὲ τὸν Βριμόν¹. Πιστεύω ὅτι ὁ μῦθος τοῦ Εὐβουλέως καὶ τῶν χοίρων τοῦ ἐδημιουργήθη ἐκ τῶν ὑστέρων ἵνα αἰτιολογήσῃ τὴν θρησκευτικὴν συνήθειαν τῆς καταθέσεως χοιριδίων εἰς χάσματα.

Εἰς τὰς Ἑλευσινιακὰς ἐπιγραφὰς εὐρίσκομεν τὸν Εὐβουλέα μεταξὺ τῶν θεῶν τῆς Ἑλευσίνης. Ἡ ἐπιγραφή τῶν ἀπαρχῶν, ἡ χρονολογουμένη συνήθως εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ πέμπτου αἰῶνος (περὶ τὸ 420 π.Χ.), μᾶς παρέχει τὴν ἀρχαιοτέραν μαρτυρίαν: «Θύειν δὲ τοὺς ἱεροποιοὺς ἀπὸ μὲν τοῦ πελάγου καθότι ἂν Εὐμολπίδαι ἐξηγήσωνται, τρίτοιαν δὲ βόαρχον χρυσόκερων τοῖν θεοῖν ἑκατέρω ἀπὸ τῶν κριθῶν καὶ τῶν πυρῶν καὶ τῷ Τριπτολέμῳ καὶ τῷ θεῷ καὶ τῇ θεᾷ καὶ τῷ Εὐβούλῳ, ἱερεῖον ἐκάστω τέλεον καὶ τῇ Ἀθηναίᾳ βοῦν χρυσόκερων...»². Ὁ Εὐβουλος τῆς ἐπιγραφῆς τῶν ἀπαρχῶν εἶναι βεβαίως ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν Εὐβουλέα ἐτέρας ἐξ Ἑλευσίνος ἐπιγραφῆς καὶ τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Λακρατείδου³. Ἐξ ἐπιγραφῶν τῆς Πάρου, Ἀμοργοῦ, Μυκόνου καὶ Δήλου μαθάνομεν ὅτι τὸ ἐπίθετον Εὐβουλεύς ἀνῆκεν εἰς τὸν Δία ἀρχικῶς καὶ τοῦτο ἐπιβεβαιῶι ὁ Διόδωρος⁴. Φαίνεται ὅτι ὁ Εὐβουλεύς τῆς Ἑλευσίνης ἦτο ὁ Χθόνιος Ζεὺς καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὁ ταυτισμός του μὲ τὸν Βριμόν, τὸν ὁποῖον ἔτεκεν ἡ Βριμώ, εἶναι ἀδύνατος.

Εἰς τὴν Κάτω Ἰταλίαν καὶ εἰς τάφους ὁπαδῶν προφανῶς τοῦ Ὀρφισμοῦ εὐρέθησαν χρυσὰ ἑλάσματα φέροντα ὁδηγίας χρησίμους διὰ τὴν καθόδον εἰς τὸν Ἄδην⁵. Μεταξὺ τούτων ἔχομεν τρία ἑλάσματα ἐκ τῶν τάφων τῶν Θουρίων⁶, εἰς τὰ ὁποῖα ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα τῶν χθονίων θεῶν: «καθαρὰ χθονί(ων) βασιλεια (δηλ. Περσεφόνη), Εὐκλῆς, Εὐβο(ν)λεύς τε καὶ ἀθάνατοι θεοὶ ἄλλοι»⁷. Τὰ ἑλάσματα ταῦτα ἀνήκουν εἰς τὸ τέλος τοῦ τετάρτου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ τρίτου π.Χ. αἰῶνος. Εἰς ἕτερον ἑλάσμα, ἐκ

1. Δὲν πρέπει νὰ δοθῇ σημασία εἰς τὰ λεγόμενα μεταγενεστέρων Χριστιανῶν συγγραφέων τὰ ἀναφέροντα πότε τὸν ἕνα καὶ πότε τὸν ἄλλον ἐκ τῶν Ἑλευσινίων ὡς υἱῶν τῆς Δήμητρος καὶ τοῦ Κελεῦ ἢ τοῦ Δυσαύλη.

2. Dittenberger, Sylloge³, ἀρ. 83.

3. Ἀρχ. Ἑφημερίς, 1886, σ. 262 καὶ σ. 25 κέξ.

4. Διὰ τὸν Δία Εὐβουλέα ὄρα Frazer εἰς Πανσανίου I, 14, 3 καὶ VIII, 9, 2. Ἐπίσης Ath. Mitt. 1 (1876), σ. 334 (R. Weil) καὶ 16 (1891), σ. 1-29 (Otto Kern). M. Fränkel, Berliner philol. Wochenschr., 11 (1891), σ. 643 κέξ. Furtwängler, Meisterwerke d. griech. Plastik, σ. 562 κέξ. Τὸ ἐπίθετον ἐδίδετο ἐνίοτε καὶ εἰς τὸν Ἄδην εὐφημιστικῶς, διότι παρείχεν ἀγαθὰς σκέψεις καὶ συμβουλὰς (ὄρα καὶ Πλάτ. Κρατύλ., 403 E, 404 B. Διόδωρος, V, 72).

5. Olivieri, Lamellæ aureæ Orphicae, Bonn 1915 (Kleine Texte).

6. Διὰ τὸ ὄνομα Θούριοι ἢ Θούρια (Wade-Gery) ὄρα M. N. Tod, «Thurii or Thuria», Γέρας Ἀ. Κερραπούλου, σ. 197 κέξ.

7. O. Kern, Orphicorum Fragmenta, ἀρ. 32 c, d, e, σ. 106-108. Τὰ ἐκ Θουρίων ἑλάσματα ἀπόκεινται εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Νεαπόλεως.

Ρώμης ἴσως προερχόμενον καὶ νῦν εἰς τὸ Βρεττανικὸν μουσεῖον ἀποκείμενον, ἔχομεν τὴν ἀκόλουθον ἐπιγραφὴν :

« ἔρχεται ἐκ καθαρῶν καθαρὰ, χθονίων βασιλεία
 Εὐκλεες Εὐβουλεῦ τε, Διὸς τέκος ἀγλά', ἔχω δὲ
 Μνημοσύνης τόδε δῶρον αἰοδιμον ἀνθρώποισιν.
 'Καικιλία Σκουνδεῖνα, νόμῳ ἔθι διὰ γεγῶσα' »¹.

Τὸ ἐπιθετὸν Εὐκλῆς, κατὰ τὸν Ἡσύχιον, ἀνήκει εἰς τὸν Πλούτωνα. Ὡς εἶδομεν ἂνωτέρω, ὁ Εὐβουλεὺς ἦτο ὁ Χθόνιος Ζεὺς. Ἄλλ' εἰς τὴν μεταγενεστέραν Ὀρφικὴν παράδοσιν ὁ Εὐβουλεὺς - Χθόνιος Ζεὺς ἐταυτίσθη μὲ τὸν Διόνυσον καὶ κατὰ τὸν Guthrie ὁ Εὐβουλεὺς τῶν ἐλασμάτων τῶν Θουρίων εἶναι ὁ Διόνυσος. Ἐνίσχυσιν τῆς ὑποθέσεώς του ταύτης εὐρίσκει εἰς τὸ Διὸς τέκος τοῦ ἐκ Ρώμης ἐλάσματος. Οἱ μελετηταὶ τῶν ἐλασμάτων ἐδέχθησαν ὅτι αἱ λέξεις αὗται ἀναφέρονται εἰς τὴν Καικιλίαν. Ὁ Guthrie πιστεύει ὅτι ἀναφέρονται εἰς τὸν Εὐβουλέα, ὁ ὅποιος οὕτως γίνεται « Διὸς τέκος », ἥτοι Διόνυσος². Καὶ ἔὰν ἀκόμη ὁ Guthrie ἔχει δίκαιον καὶ πάλιν τὰ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενα ἀνάγονται εἰς πολὺ μεταγενεστέραν Ὀρφικὴν παράδοσιν (τὸ ἔλασμα τῆς Καικιλίας ἀνάγεται εἰς τὸν δευτέρον ἢ τρίτον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα), ἡ ὁποία οὐδεμίαν σχέσιν δύναται νὰ ἔχη μὲ τὴν Ἑλευσίνα καὶ τοὺς θεοὺς τῆς ἀνάγεται εἰς παραδόσιν ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ συγκρατισμὸς τῶν Ὀρφικῶν εἶχε φθάσει εἰς τὸ ὑψιστον σημεῖον τῆς δράσεώς του καὶ εἰς ταυτισμοὺς καὶ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα ἐλαχίστην ἢ καὶ οὐδεμίαν ἀξίαν ἔχουν διὰ τὰς ἀρχαιοτέρας καὶ ἀρχικὰς δοξασίας τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Εὐβουλεὺς τῆς Ἑλευσίνος φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ Χθόνιος Ζεὺς καὶ ὥς τοιοῦτος δὲν δύναται νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν Βριμόν τοῦ Ἴππολύτου.

Ἡ ἀνασκόπησις τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων τῆς Ἑλευσίνος, τῶν παραδόσεων καὶ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς, ἀποδεικνύει ὅτι εἰς τὰ μυθολογούμενα διὰ τὴν Δήμητρα καὶ Κόρην δὲν ἔχομεν θεῖον ἢ καὶ θνητὸν πρόσωπον, τὸ ὁποῖον εἶναι δυνατόν νὰ ταυτίσωμεν μὲ τὸν Βριμόν. Ἡ Βριμὼ καὶ ὁ θεὸς τῆς κοῦρος, ὁ Βριμός, εἶναι ξένος πρὸς τὴν Ἑλευσίνα. Κατὰ συνέπειαν καὶ ἡ ρήτρα τοῦ Ἴππολύτου, παρὰ τὸν σαφῆ του καθορισμόν, δὲν ἀνήκει εἰς τὴν Ἑλευσίνα. Πιστεύω ὅτι ἀνήκει εἰς περιοχὴν καὶ εἰς λατρείαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ ἐκάστοτε ἀναγεννωμένη βλάστησις προσωποποιεῖται ὑπὸ κοῦρου. Εἰς τὴν Ἑλευσίνα ἡ Κόρη καὶ οὐχὶ κοῦρος δύναται νὰ θεωρηθῇ ὥς ἡ προσωποποίησις τῆς βλαστήσεως. Ἄλλ' εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, εἰς τὰ μυστήρια τῆς Ρέας - Κυβέλης κοῦρος, ὁ Ἄττις, ἐλατρεύετο ὥς ἡ ἀναγεννωμένη βλάστησις. Εἶδομεν δ' ὅτι ἡ Ρέα ἦτο ἡ Βριμὼ τοῦ Κλήμεντος. Ἡ ρήτρα λοιπὸν τοῦ Ἴππο-

1. Kern, *ε.δ.*, ἀρ. 32 g, σ. 108 - 109.

2. W. K. C. Guthrie, *Orpheus and Greek Religion*, σ. 179 - 180.

λύτου ἀνήκει πιθανώτατα εἰς τὰ μυστήρια τῆς Ρέας-Κυβέλης ὡς καὶ ὁ τεθερισμένος στάχυς. Κατὰ συνέπειαν δὲν δυνάμεθα νὰ στηριξώμεν εἰς τὴν ρήτραν τὴν ὑπαρξιν εἰς τὰ Μυστήρια τοῦ Ἱεροῦ Γάμου ἢ καὶ ἄλλης τινὸς διδασκαλίας.

Δ' - Ἄλλαι μαρτυρίαι.

Πολλοὶ τῶν ἀσχοληθέντων περὶ τὰ Μυστήρια εὐρίσκουν ἐπικύρωσιν τῆς υποθέσεώς των διὰ τὸν Ἱερὸν Γάμον εἰς τὴν ἀγυρτικὴν τελετὴν, τὴν ὁποίαν κατ' ἔτος ἐτέλει εἰς τὴν Παφλαγονίαν ὁ περιβόητος Ἀλέξανδρος ὁ Ἀβωνοτειχίτης, καὶ τὴν ὁποίαν περιγράφει ὁ Λουκιανὸς εἰς τὸν « Ἀλέξανδρον ἢ Ψευδόμαντιν ». Νομίζω ὅτι οἱ ἐρευνηταὶ οὗτοι δὲν ἔχουν δίκαιον καὶ τὴν γνώμην μου ταύτην στηρίζω εἰς τοὺς ἀκολουθοῦς λόγους.

Πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι ὁ « Ἀλέξανδρος ἢ Ψευδόμαντις » δὲν εἶναι εἷς τῶν φανταστικῶν διαλόγων, διὰ τὴν σύνταξιν τῶν ὁποίων ὁ Λουκιανὸς ἐχρησιμοποίησε τὰς γνώσεις, τὴν φαντασίαν καὶ τὴν φιλοπαίγμονα χαριτολογίαν του, ἀλλὰ βιογραφία συγχρόνου του, τὴν ὑπαρξιν καὶ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ ὁποίου δυνάμεθα νὰ ἀποδείξωμεν ἀρχαιολογικῶς. Τὰ ὅσα λέγει ὁ Λουκιανὸς εἰς τὴν βιογραφίαν αὐτὴν ἐκηγάζουν ἀπὸ τὰς πράξεις, γνώσεις καὶ ἐπινοήσεις τοῦ βιογραφουμένου. Ἐπὶ τῆς βάσεως ταύτης πρέπει νὰ στηριξώμεν τὰς υποθέσεις καὶ συμπεράσματά μας καὶ ἡ βάσις αὕτη συνήθως ἀγνοεῖται.

Ἡ ἐπιτυχὴς δρᾶσις τοῦ Ἀλεξάνδρου δύναται νὰ τεθῇ μετὰ τοῦ 150 καὶ 170 μετὰ Χριστὸν καὶ αἱ λεπτομέρειαι τῆς ζωῆς του μᾶς εἶναι γνωσταὶ μόνον ἀπὸ τὸν Λουκιανόν. Κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦτον (κεφ. 3) ὁ Ἀλέξανδρος « τὸ γὰρ δὴ σῶμα... μέγας τε ἦν καὶ καλὸς ἰδεῖν καὶ θεοπρεπὴς... συνέσει... καὶ ἀγχινοῖα καὶ δριμύτητι πάμπαν τῶν ἄλλων διέφερε, καὶ τό τε περίεργον καὶ εὐμαθὲς καὶ μνημονικὸν καὶ πρὸς τὰ μαθήματα εὐφρὲς πάντα ταῦτα ἐς ὑπερβολὴν ἕκαστα ὑπῆρχεν αὐτῷ ». Ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας ἐπεδόθη εἰς ἀγυρτίας καὶ ὡς μειράκιον ἔγινεν ἀκόλουθος καὶ βοηθὸς ἐνὸς δῆθεν ἱατροῦ, εἰς τὴν πραγματικότητα ὅμως γόητος καὶ ἀγύρτου, τοῦ ὁποίου ἐγένετο κληρονόμος καὶ διάδοχος. Καὶ προσθίεται ὁ Λουκιανὸς (κεφ. 5) : « ἦν δὲ ὁ διδάσκαλος ἐκεῖνος (ὁ γόης) καὶ ἐραστὴς τὸ γένος Τυανεὺς τῶν Ἀπολλωνίῳ τῷ Τυανεῖ συγγενομένων καὶ τὴν πᾶσαν αὐτοῦ τραγωδίαν εἰδότην. Ὅρᾳς ἐξ οἷας σοι διατριβῆς ἀνθρώπων λέγω ». Ὁ ὑπὸ τοῦ Λουκιανοῦ ἀναφερόμενος Ἀπολλώνιος ἦτο ὁ γόης, ὁ ὁποῖος ἀπεκλείσθη τῶν Μυστηρίων ὑπὸ τοῦ ἱεροφάντου : « ὁ δὲ Ἱεροφάντης οὐκ ἐβούλετο παρέχειν τὰ ἱερά, μὴ γὰρ ἂν ποτε μῆσαι γόητα, μηδὲ τὴν Ἑλενσίνα ἀνοῖξαι ἀνθρώπῳ μὴ καθαρῷ τὰ δαιμόνια »¹.

1. Φιλοστράτου, Βίος Ἀπολλωνίου, 4, 18.

Ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς ἀγυρτικῆς του δράσεως καὶ τῆς ἀκολάστου ἐφηβικῆς του ἡλικίας ὁ Ἀλέξανδρος ἀσφαλῶς δὲν ἐμνήθη εἰς τὰ Ἑλευσίνια Μυστήρια καὶ ὥς ἐκ τούτου ἡ οὐσία τῶν Μυστηρίων, ἥτοι τὰ μεγάλα, τὰ ἄροητα καὶ σπουδαῖα μυστικά τῆς τελετῆς ἐκείνης θὰ ἦσαν ἄγνωστα εἰς αὐτόν. Παρὰ ταῦτα ἦτο δυνατόν νὰ γνωρίζῃ τὰ ὅσα συνέβαινον εἰς τὰς Ἀθήνας κατὰ τὴν ἐκεῖ παραμονὴν τῶν ἱερῶν, τὰ τοῦ ἀγυρμοῦ καὶ τῆς προορρήσεως δηλαδή, τὰ τῆς πομπῆς καὶ τῶν καθαρμῶν, ὡς καὶ τὰ τοῦ ἱερατείου τῆς Ἑλευσίνος, διότι ταῦτα ἦσαν γνωστὰ εἰς μεμνημένους καὶ ἀμύητους.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἑραστοῦ καὶ διδασκάλου του ὁ Ἀλέξανδρος ἐκονῶνῃσε (κεφ. 6) « *Βυζαντίῳ τινὶ χρονογράφῳ... πολὺν καταρατοτέρῳ τὴν φύσιν* » ὀνόματι Κοκκωνᾶ καὶ ἀπὸ κοινοῦ « *περιήεσαν γοητεύοντες καίμαγα-νεύοντες καὶ τοὺς παχεῖς τῶν ἀνθρώπων... ἀποκείροντες* ». Αἱ περιπλανήσεις των τοὺς ἔφερον εἰς τὴν Πέλλαν τῆς Μακεδονίας (κεφ. 7) καὶ ἐκεῖ « *ἰδόντες δράκοντας παμμεγέθεις, ἡμέρους πάνυ καὶ τιθασούς, ὡς καὶ ὑπὸ γυναικῶν τρέφεσθαι καὶ παιδίους συγκαθεύδειν... ὠνοῦνται τῶν ἐρπετῶν ἐν τῷ κάλλιστον ὀλίγων ὀβολῶν* ». Τότε ἐξεπόνησαν τὸ σχέδιον, τὸ ὁποῖον ἔκαμε περίφημον τὸν Ἀλέξανδρον. Καὶ πρῶτον μὲν κρυφίως (κεφ. 10) « *κατορύττουσι δέλτους χαλκᾶς* » εἰς τὸ ἀρχαιότατον καὶ περίφημον ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος τῆς Χαλκηδόνος, « *λεγούσας ὡς αὐτίκα μάλα ὁ Ἀσκληπιὸς σὺν τῷ πατρὶ Ἀπόλλωνι μέτεισιν ἐς τὸν Πόντιον καὶ καθέξει τὸ τοῦ Ἀβώνου τεῖχος*. Αὐταὶ αὖ δέλτοι ἐξεπίτῃδες εὐρεθεῖσαι διαφοιτῆσαι ῥαδίως τοῦτον τὸν λόγον ἐς πᾶσαν τὴν Βιθυνίαν καὶ τὸν Πόντιον ἐποίησαν, καὶ πολὺν πρὸ τῶν ἄλλων ἐς τὸ τοῦ Ἀβώνου τεῖχος ». Ὁ Ἀλέξανδρος μόνος, διότι ὁ σύντροφός του Κοκκωνᾶς ἀπέθανεν αἰφνιδίως, μετ' ὀλίγον φθάνει εἰς τὸ τοῦ Ἀβώνου τεῖχος, εἰς τὴν πόλιν εἰς τὴν ὁποίαν ἐγεννήθη (κεφ. 11), « *κομῶν ἤδη καὶ πλοκάμους καθειμένος καὶ μεσόλευκον χιτῶνα πορφυροῦν ἐνδεδυκώς καὶ ἱμάτιον ὑπὲρ αὐτοῦ λευκὸν ἀναβεβλημένος, ἄρπην ἔχων κατὰ τὸν Περσέα, ἄφ' οὗ ἑαυτὸν ἐγενεαλόγει μητρόθεν* ». Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, μὲ τὴν χαρακτηρίζουσαν αὐτὸν αὐθάδειαν, δημιουργεῖ δι' ἑαυτὸν ἡρωϊκὴν καταγωγὴν καὶ φιλοτεχνεῖ χρησμόν, ἐπιβεβαιοῦντα αὐτήν :

« *Περσείδης γενεὴν Φοῖβῳ φίλος οὗτος ὄρᾳται,
δῖος Ἀλέξανδρος, Ποδαλειρίῳ αἷμα λελογχῶς* ».

Καί, ὡς σημειώνει ὁ Λουκιανός, « *οἱ ὀλέθριοι ἐκεῖνοι Παφλαγόνες εἰδότες αὐτοῦ ἀμφοτέρους τοὺς γονεάς ἀφανεῖς καὶ ταπεινοὺς ἐπίστευον τῷ χρησμῷ* ».

Ἀκολουθεῖ (κεφ. 14 - 16) ἡ θαυματουργὸς γέννησις καὶ ἐπιφάνεια τοῦ Γλύκωνος (« *εἰμὶ Γλύκων, τρίτον αἷμα Διός, φάος ἀνθρώπων* ») καὶ ἡ μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἐπίδειξις τοῦ « *Πελλαίου ὄφρεως* » μὲ τὴν « *ὀθονίνην κεφαλὴν* ». Ἡ θαυματουργὸς αὐξήσις τοῦ Γλύκωνος « *ἐκ τοῦ τέως μικροῦ ἐρπετοῦ ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν τοσοῦτον δράκοντα πεφηνέναι, ἀνθρωπόμορ-*

φον καὶ ταῦτα καὶ τιθασόν», προὔκალεσε τὴν ἀναμενομένην ἐντύπωσιν καὶ ἐστερέωσε τὴν φήμην τοῦ Γλύκωνος καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου: « Καὶ ὁλίγον οὖν καὶ ἡ Βιθυνία καὶ ἡ Γαλατία καὶ ἡ Θράκη συνέρρει, ἐκάστων τῶν ἀπαγγελόντων ὡς τὸ εἰκὸς λέγοντος ὡς καὶ γεννώμενον ἴδοι τὸν θεὸν καὶ ὕστερον ἄψαιτο μετ' ὁλίγον παμμεγέθους αὐτοῦ γεγενημένον καὶ τὸ πρόσωπον ἀνθρώπου εἰκότος »¹.

Ὁ Ἀλέξανδρος μετὰ τοῦ Γλύκωνος ἐγκαθίσταται εἰς ἱερὸν εἰδικῶς ἰδρυθὲν δι' αὐτοὺς καὶ ἐκεῖ συνεχίζει τὴν ἀγυρτικὴν του δρᾶσιν παρέχων χρησμούς καὶ μαντεύματα εἰς τὰ συρρέοντα πλήθη, βεβαίως ἀντὶ ἀμοιβῆς. Ἡ φήμη τοῦ Γλύκωνος καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐξαπλοῦται καὶ πέραν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, φθάνει καὶ μέχρι τῆς Ρώμης, ὅπου εἰς τὴν ἀκόλαστον καὶ διεφθαρμένην ἀλλὰ δεισιδαίμονα ἀριστοκρατίαν εὐρίσκει φανατικούς ὑποστηρικτὰς καὶ ἐνθουσιώδεις ἀκολούθους. Οἱ εἰς τὸ ἱερὸν του προσερχόμενοι εὐπιστοί, οἱ ζητοῦντες μαντεύματα, πολλαπλασιάζονται βαθμὴν καὶ συγχρόνως πολλαπλασιάζεται ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ἐπιρροὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Τόση ἦτο ἡ πρὸς αὐτὸν πίστις τοῦ λαοῦ, ὥστε παρεβλέποντο αἱ περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας προφανῶς οἱ χρησμοὶ του δὲν ἐπηλήθευον καὶ ὅλοι του αἱ ἀκολασίαι².

Κατὰ τὴν παραμονὴν του εἰς τὸ τοῦ Ἀβώνου τεῖχος ὁ Ἀλέξανδρος δὲν ἐνυμφεύθη, ἀλλὰ εἶχε κόρην, τὴν ὁποίαν ἔδωκεν εἰς γάμον εἰς τὸν Ρωμαῖον ἀρχοντα Ρουτιλλιανόν. Τὴν κόρην αὐτὴν ἀσφαλῶς θὰ ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ ὅτε τὸ πρῶτον ἦλθεν εἰς τὴν Παφλαγονίαν. Ἀφ' οὗ δὲ δι' ἑαυτὸν ἐδημιουργήσεν ἡρωϊκὴν καταγωγὴν, ἥτο ἐπόμενονον ὅτι καὶ διὰ τὴν κόρην του, τῆς ὁποίας ἡ μήτηρ δὲν ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς ἀφελεῖς συγχωρίους του, θὰ ἐπενόει θεῖαν προέλευσιν. Εἰς τοῦτο συνέτεινεν ἡ σχεδὸν δουλικὴ καὶ ὡς πρὸς θεὸν συμπεριφορὰ τοῦ πλήθους: « Διεδεδώκει δὲ πάλαι λόγον », λέγει ὁ Λουκιανὸς (κεφ. 35), « ὡς τῆς θυγατρὸς, ἣν εἶχεν, ἐκ Σελήνης αὐτῷ γενομένης τὴν γὰρ Σελήνην ἔρωτι ἁλῶναι αὐτοῦ καθεύδοντός ποτε ἰδοῦσαν, ὅπερ αὐτῇ ἔθος, κοιμωμένων ἐρᾶν τῶν καλῶν ». Καὶ εἰς τὸν Ρουτιλλιανόν, ἐρωτήσαντα περὶ γάμου, ὁ Γλύκων ἀπήντησε « Γῆμον Ἀλεξάνδρου τε Σεληναίης τε θύγατρα ». Ὑπακούων εἰς τὰ κελεύσματα τοῦ Θεοῦ ὁ συνετὸς ἀλλὰ δεισιδαίμων Ρωμαῖος, ὁ περὶ τὰ 170 μ. Χ. γενόμενος ἀνθύπατος Μικρᾶς Ἀσίας, ἐνυμφεύθη τὴν κόρην τοῦ Ἀλεξάνδρου « τὴν πενθερὰν Σελήνην ἐκατόμβαις

1. Κεφ. 18. Καὶ ὅχι μόνον οἱ ἄπλοι πολῖται, ἀλλὰ καὶ οἱ ἰθύνοντες ἐπίστευσαν τὸ θαῦμα τοῦ Γλύκωνος.

2. Ὁ Λουκιανὸς εἰς κεφ. 42 λέγει: « Τοιαῦτα ἐντυφῶν τοῖς ἀνοήτοις διετέλει γυναικάς τε ἀνέδην διαφθείρων καὶ παισὶ συνών. Καὶ ἦν μέγα καὶ εὐκτὸν ἐκάστω, εἴ τις γυναικὶ προσβλέψειεν » εἰ δὲ καὶ φιλήματος ἀξιώσειεν, ἀθρόαν τὴν ἀγαθὴν τύχην ᾤετο ἕκαστος εἰς τὴν οἰκίαν αὐτῷ ἐσσηύεσθαι· πολλὰ δὲ καὶ ἡῤυχον τετοκέναι παρ' αὐτοῦ, καὶ οἱ ἄνδρες ἐπμαρτύρουν ὅτι ἀληθῆ λέγουσιν ». Ὁ βλος καὶ αἱ ἀγυρταὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐνθυμίζουν τὰ κατορθώματα καὶ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ Ρασπούτιν τῆς Ρωσίας.

ἅλαις ἱλασόμενος καὶ τῶν ἐπουρανίων εἰς καὶ αὐτὸς οἰόμενος γεγονέναι » !

Ἐπεμείναμεν ἰδιαιτέρως εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς ζωῆς τοῦ ᾽Αλεξάνδρου καὶ εἰς τὴν κατὰ στάδια προαγωγὴν τῶν ἀγურτικῶν του σχεδίων διότι νομίζω, ὅτι αἱ λεπτομέρειαι αὗται ἐπεξηγοῦν πλήρως τὴν « τελετὴν » του. Εἶναι προφανές, καὶ ἐκ τῆς διηγήσεως τοῦ Λουκιανοῦ καὶ ἐκ τῆς φυσικῆς σειρᾶς τῶν ἐπεισοδίων τῆς ἀγურτικῆς δράσεως τοῦ ᾽Αλεξάνδρου, ὅτι ἡ « τελετὴ » αὕτη ἐπενοήθη καὶ συνεστήθη ἅψ' οὗ ὁ τερατολόγος ἐκεῖνος εἶχε τελειῶς ἐπιβληθῇ, ἅψ' οὗ αἱ περὶ αὐτοῦ καὶ τῆς θυγατρὸς του γενεαλογικαὶ παραλογίαι εἶχον γίνεαι ἀποδεκταὶ καὶ ἅψ' οὗ ἡ ὅλη περὶ τὸν Γλύκωνα τερατολογία εἶχε στερεωθῇ εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ λαοῦ. Ὡς κορυφωμα τῆς ἐπιτυχοῦς σταδιοδρομίας του ὁ ᾽Αλέξανδρος ἐπενόησε τὰ μυστήριά του. Ταῦτα περιγράφει ὁ Λουκιανὸς μὲ ἀρκετὰς λεπτομερείας (κεφ. 38 κῆξ.) καὶ τὴν περιγραφὴν ταύτην **πλήρη** θὰ πρέπη νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν εἰς τὴν προσπάθειάν μας τῆς ἀκριβοῦς κατανοήσεως τῶν μυστηρίων τοῦ ᾽Αλεξάνδρου.

« *Τελετὴν* τε γάρ τινα *συνίσταται* », λέγει ὁ Λουκιανός, « *καὶ δαδονχίας καὶ ἱεροφαντίας, τριῶν ἑξῆς ἀεὶ τελουμένων ἡμερῶν· καὶ ἐν μὲν τῇ πρώτῃ πρόδροσις ἦν ὥσπερ Ἀθήνησι τοιαύτη. Ἐῦ τις ἄθεος ἢ Χριστιανὸς ἢ Ἐπικούρειος ἦκει κατὰσκοπος τῶν ὁργίων, φευγέτω, οἱ δὲ πιστεύοντες τῷ θεῷ τελεισθῶσαν τύχῃ τῇ ἀγαθῇ. Εἴτ' εὐθὺς ἐν ἀρχῇ ἐξέλασις ἐγίγνετο· καὶ ὁ μὲν ἡγεῖτο λέγων ᾽ἔξω Χριστιανούς', τὸ δὲ πλῆθος ἅπαν ἐπεφθέγγετο ᾽ἔξω Ἐπικουρείους'. Εἴτα Λητοὺς ἐγίγνετο λοχεία καὶ Ἀπόλλωνος γοναὶ καὶ Κορωνίδος γάμος καὶ Ἀσκληπιὸς ἐτίκτετο· ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ Γλύκωνος ἐπιφάνεια καὶ γέννησις τοῦ θεοῦ. Τρίτῃ δὲ ἡμέρᾳ Ποδαλειρίον ἦν καὶ τῆς μητρὸς ᾽Αλεξάνδρου γάμος· Δαδὶς δὲ ἐκαλεῖτο καὶ δᾶδες δὲ ἐκαίοντο. Καὶ τελευταῖον Σελήνης καὶ ᾽Αλεξάνδρου ἔρωσ καὶ νικτομένη τοῦ Ρουτιλλιανοῦ ἡ γυνή. Ἐδαδούχει δὲ καὶ ἱεροφάντει ὁ Ἐνδυμίων ᾽Αλέξανδρος. Καὶ ὁ μὲν καθεύδων δῆθεν κατέκειτο ἐν τῷ μέσῳ, κατῆει δὲ ἐπ' αὐτὸν ἀπὸ τῆς ὁροφῆς ὥς ἐξ οὐρανοῦ ἀντὶ τῆς Σελήνης Ρουτιλλία τις ὠραισιότη τῶν Καίσαρος οἰκονόμων τινὸς γυνή, ἐρῶσα ὥς ἀληθῶς τοῦ ᾽Αλεξάνδρου καὶ ἀντερωμένη ὑπ' αὐτοῦ, καὶ ἐν ὀφθαλμοῖς τοῦ ὀλεθρίου ἐκείνου ἀνδρὸς φιλήματά τε ἐγίγνετο ἐν τῷ μέσῳ καὶ περιπλοκαί. Εἰ δὲ μὴ πολλαὶ ἦσαν αἱ δᾶδες, τάχα ἂν τι καὶ τῶν ὑπὸ κόλπου ἐπράττετο. Μετὰ μικρὸν δὲ πάλιν ἐσῆει ἱεροφαντικῶς ἐσκευασμένος ἐν πολλῇ τῇ σιωπῇ, καὶ αὐτὸς μὲν ἔλεγε μεγάλη τῇ φωνῇ, ᾽Ἰὼ Γλύκων· ἐπεφθέγγοντο δὲ αὐτῷ ἐπακολουθοῦντες Εὐμολπίδαι δῆθεν καὶ Κήρυκές τινες Παφλαγόνες καρβατίνας ὑποδεδεμένοι, πολλὴν τὴν σκοροδάλμην ἐρυγγάνοντες, ᾽Ἰὼ Ἀλέξανδρε » !.*

Προσεκτικὴ παραβολὴ τῆς περιγραφῆς τῆς « τελετῆς » πρὸς τὰς βιογραφικὰς λεπτομερείας, τὰς ὁποίας παρεθέσαμεν θὰ ἀποδείξη ὅτι ἡ « τελετὴ » τοῦ ᾽Αλεξάνδρου δὲν ἦτο ἄλλο τι ἢ ἡ δραματοποιήσις τῶν ἀγურτικῶν του πράξεων καὶ τῶν γενεαλογικῶν του παραλογιῶν. Σκοπὸς τῆς « τελετῆς » ἦτο

ἡ διαιώνισις τῶν κατορθωμάτων του. Τὰ κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν τελούμενα εἶχον σχέσιν πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὸν Ἀσκληπιόν, τοὺς προγόνους τοῦ Γλύκωνος, ἐκ τοῦ πρώτου τῶν ὁποίων ἐκληρονόμησε τὴν προφητικὴν του ιδιότητα. Εἶχε σχέσιν πρὸς τοὺς θεοὺς, οἱ ὅποιοι κατὰ τὰς χαλκᾶς ψευδοδέλτους ἐπρόκειτο, μεσιτεῖα βεβαίως τοῦ Ἀλεξάνδρου, νὰ ἐγκατασταθῶν εἰς τὸ τοῦ Ἀβώνου τεῖχος. Τὰ κατὰ τὴν δευτέραν ἡμέραν γενόμενα ἐδραματοποιοῦν τὰς περὶ τῆς γεννήσεως καὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ Γλύκωνος τερατουργίας τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἡ τρίτη ἡμέρα κατὰ φυσικὴν συνέπειαν ἀφιερωτο εἰς τὸν Ἀλέξανδρον καὶ κατὰ ταύτην παρουσίαζε τὸν ἑαυτὸν τοῦ πρώτου μὲν ὡς καταγόμενον ἀπὸ ἥρωας καὶ δεύτερον ὡς ἔχοντα ἔρωτικὰς σχέσεις πρὸς οὐρανίαν θεότητα, πρὸς τὴν Σελήνην. Πρέπει νὰ σημειώσωμεν ὅτι κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν δὲν ἐτελεῖτο εἰς ἀλλὰ δύο γάμοι : ὁ γάμος τοῦ Ποδαλειρίου καὶ τῆς μητρὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ ὁ γάμος· ἐρωτικαὶ σχέσεις τοῦ ἀγύρτου καὶ τῆς Σελήνης. Πρὸς τοῦτοις ἔχομεν καὶ τὸν γάμον τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Κορωνίδος, ὁ ὁποῖος ἐτελεῖτο τὴν πρώτην ἡμέραν. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ γάμοι ἀσφαλῶς δὲν ἀκολουθοῦν ὡς πρότυπον τὸν ὑποτιθέμενον Ἱερὸν Γάμον τῆς Ἑλευσίνος. Πρέπει ἐπίσης νὰ τονίσωμεν ὅτι τὴν παραλογίαν τοῦ ἔρωτος τῆς Σελήνης, ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθεν ἡ κόρη του ὡς ἀπτόν δεῖγμα τῆς θείας εὐνοίας, τὴν εἶχε διαδώσει πρὸ πολλοῦ — « *διεδεδώκει πάλα* » λέγει ὁ Λουκιανὸς — ἴσως κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἐν Παφλαγονίᾳ δράσεώς του, ὅτε εἶχεν ἐπινοήσει καὶ τὴν ἡρωϊκὴν του προέλευσιν, πολλὸν προτοῦ διανοηθῆ νὰ σκηνοθετήσῃ τὴν « τελετὴν » του. Βεβαίως, ὅτε διέδιδε τὴν γενεαλογικὴν ἐκείνην παραλογίαν δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψει του τὰ ἐν Ἑλευσίνι τελούμενα, ἀλλ' ἤθελε νὰ περιβάλλῃ τὸν ἑαυτὸν του καὶ τὴν οἰκογένειάν του μὲ θεϊαν αἵγλην. Τὴν φήμην καὶ τὸ κλέος του προσεπάθησε νὰ διαιωνίσῃ διὰ τῆς παραστάσεως καὶ τῆς τερατολογίας του ἐκείνης εἰς τὴν « τελετὴν », διὰ τῆς ὁποίας πράγματι ἐδραματοποιοῖ τὰ σημαντικὰ σημεῖα τῆς ἀγυρτικῆς του ἐπινοήσεως καὶ δράσεως. Ἡ σκηνὴ τῶν γάμων τοῦ Ποδαλειρίου καὶ τοῦ ἔρωτος τῆς Σελήνης ἦτο ἀπλὴ παράστασις τῶν ὄσων πρὸ πολλοῦ εἶχε διαδώσει περὶ τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἡ σκηνὴ ἐκείνη ἀποδεικνύεται ὡς μὴ ἔχουσα σχέσιν πρὸς τὰ ἐν Ἑλευσίνι τελούμενα κατὰ τὰς μυστηριώτιδας νύκτας.

Κατὰ τὴν τελευταίαν πράξιν τῆς « τελετῆς » ἐπανερχεται ἐπὶ σκηνῆς ὁ Ἀλέξανδρος ὡς ἱεροφάντης τοῦ Γλύκωνος. Κατόπιν τῆς δραματοποιήσεως τῆς ἡρωϊκῆς του προελεύσεως καὶ τοῦ πρὸς αὐτὸν ἔρωτος τῆς Σελήνης, ὁ γόης παρουσιάζει τὰς πρὸς τὸν Γλύκωνα σχέσεις του ὡς τὴν κατακλιδα τῆς ὄλης « τελετῆς ». Τοῦτο ἦτο τὸ φυσικὸν κορύφωμα τῆς προσπαθείας του. Αἱ σχέσεις αὗται διακηρύττουν εἰς ὅλον τὸν κόσμον ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος εἶναι ὑπεύθυνος διὰ τὴν εἰς τὸ τοῦ Ἀβώνου τεῖχος ἐπιφάνειαν τοῦ Γλύκωνος, τοῦ φιλανθρώπου τούτου θεοῦ· ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἄξιος σύντροφος καὶ διερμηνεὺς τῶν διαθέσεων του· ὅτι διὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου τὰ

ὑπὸ τοῦ θεοῦ προσερχόμενα ἀγαθὰ διαβιβάζονται εἰς τὰ πλήθη. Διὰ τοῦτο οἱ παρευρισκόμενοι δοξολογοῦν τὸν Ἀλέξανδρον — *Ἰὴ Ἀλέξανδρε* — ὡς αὐτὸς ὑμνεῖ τὸν Γλύκωνα. Τὸ δίδαγμα τῆς τελευταίας πράξεως τῆς « τελετῆς », τὸ ὁποῖον ὑπεβάλλετο εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ πλήθους μετὰ σατανικῆς ὄντως πανουργίας θὰ εἶχεν οὕτως: ὁ Γλύκων τοῦ ὁποίου τὴν γέννησιν καὶ ἐπιφάνειαν παρηκολουθήσατε, εἶναι ὁ καλὸς θεός, ὁ ὁποῖος παρέχει εἰς τοὺς ἀνθρώπους τόσα ἀγαθὰ καὶ ὁ Ἀλέξανδρος, τοῦ ὁποίου τὴν ἡρωϊκὴν προέλευσιν καὶ θείας σχέσεις ἐγνωρίσατε, εἶναι ὁ ἀγαπητὸς τοῦ Γλύκωνος καὶ μόνος ἱεροφάντης καὶ προφήτης. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον διηγωνίζετο ἡ ἀγιότης καὶ ἡ δόξα τοῦ Ἀλεξάνδρου. Βεβαίως αἱ ἀγυρτικαὶ αὐταὶ ἐπιχειρήσεις καὶ ἐπιδιώξεις οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν πρὸς τὰ Μυστήρια τῆς Ἑλευσίνος.

Ὁ Ἀλέξανδρος εἰς τὴν σύστασιν τῆς « τελετῆς » τοῦ ἐχρησιμοποίησε στοιχεῖα χαρακτηριστικὰ τῶν Ἑλευσινίων Μυστηρίων ἦτοι, τὴν πρόρρησιν, τὴν ὁποίαν παρῳδεῖ, τοὺς ἐκ τοῦ γένους τῶν Εὐμολπιδῶν καὶ τῶν Κηρύκων προσερχομένους ἱεροφάντας καὶ δαδούχους, τὴν λαμπρὰν τοῦ ἱεροφάντου στολήν, τὴν ἀνωτάτην ἐκείνου ἐξουσίαν. Τὰ στοιχεῖα ὅμως ταῦτα δὲν ἦσαν ἀπόρητα, ἀλλὰ γνωστὰ εἰς τὸ κοινόν, εἰς τοὺς μεμνημένους καὶ ἀμνήτους. Τὰ ἐχρησιμοποίησε δὲ διὰ νὰ προσδώσῃ μεγαλύτερον κύρος καὶ αἴγλην εἰς τὸ ἀγυρτικόν του τόλμημα. Κατὰ ταῦτα ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου συσταθεῖσα « τελετὴ » οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουσα πρὸς τὰ Μυστήρια τῆς Ἑλευσίνος, δὲν παρέχει πληροφορίας διὰ τὰ Μυστήρια ἐκεῖνα οὐδὲ καὶ ἐνισχυτικὰς ἐνδείξεις διὰ τὴν τέλεσιν Ἱεροῦ Γάμου εἰς τὴν Ἑλευσίνα.

Ἴσως θὰ πρέπη νὰ ξεετάσωμεν δι' ὀλίγων καὶ τὴν πληροφορίαν τοῦ Ἱππολύτου, κατὰ τὴν ὁποίαν « τοῦτο... ἐστὶ τὸ μέγα καὶ ἄρρητον Ἑλευσινίων μυστήριον ὅτε κῦε »¹. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἱππόλυτος καὶ τὴν ρήτραν αὐτήν, ὡς καὶ τὸν τεθερισμένον σάχυν, ἀποκαλεῖ μέγα καὶ ἄρρητον μυστήριον. Τὴν αὐτὴν περίπου ρήτραν εὐρίσκομεν καὶ εἰς τὸν Πρόκλον: « καὶ ἐν τοῖς Ἑλευσινίοις ἱεροῖς εἰς μὲν τὸν οὐρανὸν ἀναβλέποντες ἐβῶν ὅτε, καταβλέψαντες δὲ εἰς τὴν γῆν τὸ κῦε » (Lobeck *ὅτε, κῦε*)². Ὁ Πρόκλος δὲν λέγει ὀριστικῶς ὅτι ἡ ρήτρα αὕτη ἐλέγετο κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν Μυστηρίων, τοῦτο ὅμως ὀρίζει ὁ Ἱππόλυτος. Εἶναι ὅμως ἀξιοσημείωτον ὅτι ἐπὶ φρεάτος, εὐρεθέντος παρὰ τὸ Δίπυλον, εἶναι κεχαραγμένη ἡ ἐπιγραφή: « Ὁ Πᾶν ὁ Μὴν χαίρειτε νύμφαι καλά· ὅτε κῦε ὑπέρχυε »³. Ἐὰν τὸ « ὅτε κῦε » ἦτο, ὡς ὁ Ἱππόλυτος λέγει, « τὸ μέγα καὶ ἄρρητον Ἑλευσινίων Μυστήριον » θὰ ἐτόλ-

1. Λαβύρινθος ἡ Ἑλεγχος κατὰ πασῶν αἰρέσεων, V, 7, 34 (σ. 87, 3ου τόμου. ἐκδ. Wendland).

2. Πρόκλος εἰς Τίμαιον, E 293c. A. Lobeck, *Aglaophamus*, σ. 782.

3. B.C.H. 20 (1896), σ. 79.

μων νὰ τὸ χαράξουν ἐπὶ φρέατος χρησιμοποιοιμένου ὑπὸ τοῦ κοινοῦ ; Ἡ ρήτρα φαίνεται ὅτι ἀρμόζει εἰς ἀγροτικὰς τελετὰς καὶ ἐὰν δὲν προσδώσωμεν εἰς αὐτὴν εἰδικήν, μυστηριακὴν σημασίαν, δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐρησιμοποιοεῖτο καὶ εἰς τὴν Ἑλευσίνα, ὅχι ὅμως ὥς ἄρρητον μυστικὸν τῶν Μυστηρίων. Πρὸ ἐτῶν ὁ Lenormant ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ ρήτρα ἐλέγετο κατὰ τὰς Πλημοχόας¹.

Ε' — Ἀνακεφαλαίωσις.

Ἐπὶ τῶν μαρτυριῶν τῶν Χριστιανῶν Πατέρων, τοῦ Κλήμεντος, τοῦ Ἱππολύτου καὶ τοῦ Ἀστερίου, ἐστηρίχθησαν αἱ ἀκόλουθοι ὑποθέσεις διὰ τὴν οὐσίαν τῶν Μυστηρίων τῆς Ἑλευσίνος²:

1. Ἡ ὑπόθεσις τοῦ συνδέσμου πρὸς τὴν θεότητα καὶ τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ μύστου διὰ τοῦ χειρισμοῦ τοῦ γυναικείου κτενός, ἡ βασιζομένη εἰς τὸ « σύνθημα », τὸ ὅποιον δίδει ὁ Κλήμης.

2. Ἡ ὑπόθεσις τῆς τελετῆς Ἱεροῦ Γάμου εἰς τὰ Μυστήρια τῆς Ἑλευσίνος, ἡ βασιζομένη εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἐπιθέτου Βριμῶ εἰς τὴν Δήμητρα ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος, εἰς τὰ περὶ καταβασίου κλπ. λεγόμενα τοῦ Ἀστερίου καὶ εἰς τὴν ρήτραν τῆς Βριμοῦς καὶ τοῦ Βριμοῦ τοῦ Ἱππολύτου.

3. Τὰ κατὰ τὸν Ἱππολύτον ἄρρητα μυστήρια τοῦ θεθερισμένου στάχυος, τῆς ρήτρας τῆς Βριμοῦς καὶ τὸ ὅς κῦε.

Ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν πηγῶν νομίζω ὅτι ἀποδεικνύει τὸ ἀβάσιμον τῶν ὑποθέσεων τούτων καὶ προάγει εἰς τὰς ἀκολουθοῦς σκέψεις καὶ συμπεράσματα :

1. Εἶναι πρόδηλον ὅτι οἱ Χριστιανοὶ Πατέρες δὲν εἶχον μνηθῇ εἰς τὰ Μυστήρια τῆς Ἑλευσίνος, ὅτι δὲν ὁμιλοῦν ἐξ ἰδίας πείρας, ἀλλ' εἰς τοὺς πολεμικοὺς ἢ ἀπολογητικοὺς λόγους τῶν μᾶς δίδουν πληροφορίας καὶ διαδόσεις τὰς ὁποίας εἶχον ἐξ ἀκοῆς.

2. Τὰς πληροφορίας αὐτὰς συγχέουν καὶ ταυτίζουν ἄνευ διακρίσεως καὶ ἀποδίδουν εἰς τὰ Μυστήρια τῆς Ἑλευσίνος ὅτιδήποτε εἶχον ἀκούσει ὅτι ἐτελεῖτο εἰς μυστηριακὰς λατρείας ἀσχέτως πρὸς τὴν λατρευομένην θεότητα ἢ

1. Daremberg-Saglio, II, σ. 573, ὑποσ. 682. Εἶναι ἀμφίβολον ἐὰν καὶ ἡ ρήτρα « πᾶξ, κόγξ » ἢ « κόγξ ὄμπαξ » ἐρησιμοποιοεῖτο εἰς τὰ Ἑλευσίνια Μυστήρια. Ὁ Ἡσύχιος, ὁ ὁποῖος διεφύλαξε τὴν ρήτραν αὐτήν, λέγει : « πᾶξ, κόγξ, ἐπιφώνημα τετελεσμένοις. Καὶ τῆς δικαστικῆς ψήφου ἡχος, ὡς ὁ τῆς κλεψύδρας. Παρὰ δὲ τοῖς Ἀττικοῖς βλόνψ ». Τὸ « τετελεσμένοις » βεβαίως φανερῶνει ὅτι τὸ « ἐπιφώνημα » ἐρησιμοποιοεῖτο εἰς μυστηριακὴν τινα τελετήν. Ἀλλὰ ποίαν ; ὁ Ἡσύχιος δὲν μᾶς λέγει.

2. Τὰ λεγόμενα μεταγενεστέρων Χριστιανῶν Πατέρων βασίζονται ἐπὶ τῶν μαρτυριῶν ἰδίᾳ τοῦ Κλήμεντος καὶ τοῦ Ἱππολύτου, διὰ τοῦτο δὲν τὰ ἐξετάζομεν εἰς τὴν μελέτην μας.

τὸν τόπον τῆς λατρείας. Εἰς τοῦτο ἀκολουθοῦν τὴν συγκρατικὴν ροπὴν καὶ μέθοδον, ἡ ὁποία ἦτο τόσον δημοφιλὴς εἰς τοὺς χρόνους τῶν, καὶ τῆς ὁποίας θιασῶται ἀνεδείχθησαν οἱ Ὀρφικοί, οἱ Νεопλατωνικοὶ καὶ οἱ γνωστικοί. Ὡς ἐκ τούτου εἶναι ἀδύνατον νὰ βασίσωμεν ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα εἰς τὰς πληροφορίας τῶν διότι πρῶτον πρέπει νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι τὰ ὑπ' αὐτῶν λεγόμενα πράγματι ἀφοροῦν τὰ Μυστήρια τῆς Ἑλεουσίνος. Τοῦτο δ' εἶναι ἀδύνατον.

3. Ὁ Κλήμης ἀποδεικνύεται ἀκολουθῶν τὴν Ὀρφικὴν παράδοσιν καὶ οἱ ταυτισμοὶ του εἶναι προφανεῖς. Τὸ ἐπίθετον Βριμῶ, τὸ ὁποῖον δίδει εἰς τὴν Δήμητρα, ἀνήκει εἰς τὴν Ρέαν καὶ τὰ μυστήρια τῆς θεᾶς ἐκείνης ἔχει ὑπ' ὄψει του, τὰ μυστήρια τῶν Φρυγῶν, ὅταν ὁμιλῇ περὶ συμπλοκῶν τοῦ Διὸς καὶ τῆς Δήμητρος εἰς τὴν περίφημον περὶ μυστηρίων περικοπὴν του. Τὸ «σύμβολον» τῶν μυστηρίων, τὸ ὁποῖον μᾶς παρέχει, ἀνήκει προφανῶς εἰς τὰ μυστήρια τῆς Ρέας-Κυβέλης-Ἄττεως καὶ τὸ «συνθήμα» του, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἀνήκει εἰς τὰ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τελούμενα μυστήρια. Τὸ πρῶτον μέρος τοῦ «συνθήματος» τούτου μόνον — ἐνήστευσα, ἔπιον τὸν κυκεῶνα», εἰς τὸ ὁποῖον προσθέτω καὶ τὸ «ἐκερνοφόρησα» — δέχομαι, μετὰ τοῦ Nilsson, ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν Ἑλεοσίνα, τὸ ὑπόλοιπον ἐδημιουργήθη εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν. Κατ' ἀκολουθίαν αἱ ἐπὶ τοῦ συνθήματος ἐκείνου βασισθεῖσαι ὑποθέσεις «τοῦ συνδέσμου πρὸς τὴν θεότητα κλπ.» ἀστοχοῦν ὅσον ἀφορᾷ τὰ Μυστήρια τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης, τὰ τελούμενα εἰς τὴν Ἑλεοσίνα. Ἡ Βαυβὼ τοῦ Κλήμεντος καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἀποδεικνύεται ξένη πρὸς τὴν Ἑλεοσίνα, ὅπου ἔχομεν τὴν γοαίαν Ἰάμβην.

4. Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀστερίου ἀποδεικνύεται ὡς φανταστικὴ καὶ ὥσως ἀντανακλᾷ λεπτομερείας τινὰς τῆς λατρείας τῆς Ρέας-Κυβέλης-Ἄττεως.

5. Ἡ ρήτρα τῆς Βριμοῦς τοῦ Ἰπολύτου, παρὰ τὴν ὀριστικὴν τῆς ἀπόδοσιν εἰς τὴν Ἑλεοσίνα, ἀνήκει προφανῶς εἰς τὴν λατρείαν τῆς Ρέας-Κυβέλης-Ἄττεως καὶ οὐχὶ εἰς τὴν μυστικὴν τελετὴν τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης. Ὅμοίως καὶ τὸ μυστήριον τοῦ τεθερισμένου στάχους ἀνήκει εἰς τὰ Φρυγικὰ μυστήρια, ἃν καὶ εἶναι δυνατόν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ τεθερισμένος στάχυς εἶχε θέσιν τινά, οὐχὶ τόσον σπουδαίαν, εἰς τὰ ἐν Ἑλεοσίνῃ τελούμενα, ἢ ἀρχὴ τῶν ὁποίων εἶναι ἀγροτικὴ.

6. Ὁ φαλλὸς τοῦ Τερτυλλιανοῦ βεβαίως εἶναι ξένος πρὸς τὰ Ἑλεουσινὰ Μυστήρια παρὰ τὰ προβαλλόμενα ὑπὸ τοῦ Foucart καὶ τοῦ Magnien.

7. Ἡ ὑπόθεσις τῆς τελετῆς Ἱεροῦ Γάμου εἰς τὰ Μυστήρια τῆς Ἑλεουσίνος, ἡ βασισθεῖσα ἐπὶ τοῦ ἐπιθέτου «Βριμῶ» τοῦ Κλήμεντος, ἐπὶ τῶν λεγομένων τοῦ Ἀστερίου καὶ ἐπὶ τῆς «ρήτρας τῆς Βριμοῦς» τοῦ Ἰπολύτου, δὲν εὐσταθεῖ διότι αἱ μαρτυρίαι αὗται τῶν Πατέρων δὲν ἀνάγονται εἰς τὰ ἐν Ἑλεοσίνῃ τελούμενα, ἀλλὰ μάλλον εἰς τὰ τῆς λατρείας τῆς Ρέας-Κυβέλης-Ἄττεως.

8. Ἡ « τελετὴ » τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀβωνοτειχίτου ἀποδεικνύεται ξένη πρὸς τὰ ἐν Ἑλευσίνι τελούμενα.

9. Ἐν γένει ἡ μελέτη τῶν μαρτυριῶν τοῦ Κλήμεντος, τοῦ Ἰπολύτου καὶ τοῦ Ἀστερίου, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ συμβολὴ των εἰς τὴν κατανόσιν τῆς οὐσίας τῶν Μυστηρίων τῆς Ἑλευσίνος εἶναι τοῦλάχιστον ἀμφίβολος (κατ' ἐμὲ ἄνευ ἀξίας) καὶ ὅτι ἐπὶ τῶν μαρτυριῶν τούτων δὲν δυνάμεθα νὰ στηρίξωμεν ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα οὐδὲ καὶ ὑποθέσεις.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ